

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

науково-практичної конференції
здобувачів вищої освіти

«СТУДЕНТСЬКА НАУКА
В УНІВЕРСИТЕТІ -
2025»

19 листопада 2025 року
м. Кропивницький

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти

«СТУДЕНТСЬКА НАУКА В УНІВЕРСИТЕТІ – 2025»

19 листопада 2025 року

Кропивницький – 2025

УДК 378 (477) (063)

З-41

Збірник матеріалів науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти: «Студентська наука в університеті – 2025». Кропивницький: РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2025. 105 с.

Збірник наукових праць є результатом наукових пошуків дослідників теоретичних і методичних аспектів проблем історії України, всесвітньої історії, методики навчання за професійним напрямом освіти у вищій школі.

Відповідальний за випуск:

Марченко О.М., кандидат історичних наук, доцент

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

1. Трошкіна К.Є., кандидат юридичних наук, доцент, в.о. декана факультету психології та історії (голова оргкомітету).
2. Ковальков О.Л., доктор історичних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри історії України та всесвітньої історії.
3. Житков О.А., доктор історичних наук, професор кафедри історії України та всесвітньої історії.
4. Марченко О.М., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії.
5. Позднякова І.С., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії.
6. Пономаренко Л.В., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії.
7. Токар Н.М., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії.
8. Чорний О. В., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії.
9. Філоретова Л.М., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії.
10. Безверха В. М., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та всесвітньої історії.

Статті подано в авторській редакції

Оргкомітет не несе відповідальності за зміст науковий праць та достовірність наведених фактологічних і статистичних даних

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка протокол № 4 від 20 листопада 2025 р.

© Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка, 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Частина I. Історія України, археологія, краєзнавство, етнологія	7
Юрій Котермак (Дрогоби) як представник українського відродження <i>Леся Довгаль</i>	7
Козацькі правові норми щодо землеволодіння, організації служби, виконання військових обов'язків та відповідальності за кримінальні правопорушення в добу національно-визвольної революції 1648–1676 рр. <i>Ярослава Моргунець</i>	10
Історичні постаті Кирило-Мефодіївського братства у шкільних підручниках історії України 2017 року <i>Олег Петренко</i>	16
Слобода Лозуватка за метричними книгами Покровської церкви села Покровського <i>Володимир Доценко</i>	21
Будівництво першої дерев'яної Свято-Стефанівської церкви в селі Войнівці <i>Іван Карпинський</i>	28
Микола Міхновський і брошура «Самостійна Україна»: ідеї, діяльність, спадщина <i>Микола Попов</i>	35
Німецькі військові поховання на території Кіровограду в 1941–1944 роках <i>Андрій Чемерис</i>	40
Роль українських «дисидентів» у розвитку української суспільно-політичної думки <i>Оксана Білокінь</i>	46
Частина II. Всесвітня історія, історія освіти, науки і мистецтва	51
Логічна система Арістотеля в контексті сучасної логіки в дослідженнях Яна Лукасевича <i>Нікіта Скляніченко</i>	51

Особливості промислової революції в Османській імперії та її відмінності від промислових революцій у країнах Європи <i>Артем Таран</i>	57
Рух самопосилення як відповідь Китаю на колонізаційні зазіхання <i>Ярослав Добровольський</i>	60
Внесок Ісмаїла Гаспринського у розвиток жіночої освіти та захист прав мусульманських жінок <i>Галина Горохова</i>	64
Ізабелла Бьорд – дослідниця, письменниця, натуралістка <i>Владислава Болдирєва</i>	68
Методика використання карикатур на уроках історії на прикладі теми «Перша світова війна» <i>Марина Савченко</i>	72
Формування конфлікту між країнами Заходу та СРСР під час Другої світової війни. <i>Ілля Гончаренко</i>	77
Радянський політичний анекдот доби «застою» <i>Каріна Кіктєва</i>	81
Соціальні реформи Невілла Чемберлена як шлях до політичного лідерства <i>Уляна Рішняк</i>	85
Американський студентський рух проти війни у В'єтнамі у другій половині 1960-х – у першій половині 1970-х рр. <i>Володимир Фролов</i>	90
Роль спецслужб США у запобіганні терактам: чому стала можливою трагедія 11 вересня 2001 року <i>Олег Сапула</i>	94
Світові моделі військового капеланства: історичні витоки, функції та структура <i>Катерина Жарова</i>	98

ВСТУП

19 листопада 2025 року на факультеті психології та історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка викладачами кафедри історії України та всесвітньої історії разом із студентами була проведена науково-практична конференція здобувачів вищої освіти: «Студентська наука в університеті – 2025». Студенти бакалаврського та магістерського освітньо-наукового рівнів вищої освіти представили свої наукові досягнення. На коференцію було подано 20 статей. Учасники були розподілені на дві секції.

У першій секції «Історія України, археологія, краєзнавство, етнологія» були представлені виступи-презентації студентів з історії суспільно-політичної думки України, зокрема, висвітлено погляди Юрія Котермака (Дрогобича), представника українського Відродження; ідеї самостійної Української держави у трактуванні Миколи Міхновського; про роль українських «дисидентів» у розвитку української суспільно-політичної думки радянського періоду.

Українська історична тематика була представлена дослідженнями студентів про козацькі правові норми щодо землеволодіння, організації служби, виконання військових обов'язків та відповідальності за кримінальні правопорушення в добу визвольних змагань 1648–1676 років, регіональні розвідки були присвячені проблемам заснування слободи Лозуватка за метричними книгами Покровської церкви села Покровського, про особливості будівництва першої дерев'яної Свято-Стефанівської церкви в селі Войнівці Кіровоградської області кінця XVIII ст., про вивчення німецьких поховань на території міста Кіровограда в 1941–1944 роках.

Друга секція «Всесвітня історія, історія освіти, науки і мистецтва» охоплювала виступи студентів з історії Стародавнього часу, історії Модерної Європи, Китаю, мусульманського світу, європейської та американської історії Новітнього періоду. Зокрема, було представлено дослідження про логічну систему Арістотеля в контексті сучасної логіки в дослідженнях Яна Лукасевича; проаналізовано особливості промислової революції в Османській імперії та вказано на її відмінності від промислових революцій у країнах Європи; про рух самопосилення як відповідь Китаю на колонізаційні зазіхання. Культурницьку складову секції представляли студентські роботи про внесок Ісмаїла Гаспринського у розвиток жіночої освіти та захист прав мусульманських жінок, а також про Ізабеллу Бьорд – британську дослідницю, письменницю, натуралістку XIX століття.

Радянська доба була висвітлена темою про політичний анекдот доби «застою» в часи СРСР. Зарубіжна тематика новітнього часу торкалася проблем початків суперечностей між союзниками по Антигітлерівській коаліції – СРСР, США, а також Великої Британії під час Другої світової війни; з'ясування соціальних реформ Невілла Чемберлена як шлях до політичного лідерства; про американський студентський рух проти війни у В'єтнамі у другій половині 1960-х – у першій половині 1970-х рр.;

дослідження ролі спецслужб США у запобіганні терористичним актам на прикладі трагедії 11 вересня 2001 року, а також про становлення інституту військового капеланства у світі.

Методичний аспект конференції представлений виступами про специфіку висвітлення історичних постатей Кирило-Мефодіївського братства як-то М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського у шкільних підручниках історії України 2017 року, а також показана методика використання карикатур на уроках історії на прикладі теми: «Перша світова війна».

Матеріали збірника студентської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти: «Студентська наука в університеті – 2025» орієнтовані на учнів загальноосвітніх навчальних закладів, студентів, аспірантів, молодих учених, а також будуть корисними для всіх, хто цікавиться актуальними питаннями історії України, всесвітньої історії, археології, етнології, краєзнавства, історії науки, освіти, мистецтва тощо.

Частина I

Історія України, археологія, краєзнавство, етнологія

УДК 94(477)“14”:929Котермак(045)

Леся ДОВГАЛЬ

ЮРІЙ КОТЕРМАК (ДРОГОБИЧ)

ЯК ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

(студентка IV курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)
Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О. М. Марченко

Анотація. У статті досліджено біографічні відомості відомого українського гуманіста доби Відродження – Юрія Котермака (Дрогобича) – першого українця чия праця «Прогностичні судження...» була надрукована за кордоном. Велику увагу було приділено його викладацькій діяльності у двох престижних університетах Європи – Краківському та Болонському. Наголошується на його внеску у розвиток астрономії, медицини та гуманістичної думки, що поєднувала досягнення античної традиції з новими інтелектуальними пошуками епохи.

Ключові слова: Болонья, Відродження, гуманізм, Дрогобич, Краків.

Постановка проблеми. Постать Юрія Котермака (Дрогобича) достатньо видатна та доволі тривалий час перебувала на периферії наукових досліджень. Попри його вагомий внесок у розвиток науки, освіти й гуманістичної традиції доби Відродження, він часто згадується лише побіжно як «перший український доктор медицини» чи «ректор Болонського університету». Такий підхід применшує його внесок у формування українського Відродження та абсолютно знецінює його діяльність, яка мала значний вплив на розвиток національної культури, науки й освіти.

Аналіз досліджень і публікацій. Суттєвим джерелом для детального ознайомлення і вивчення біографічних даних Юрія Дрогобича став підручник Наталії Хоми «Історія політичної думки України», де лаконічно викладено найважливіші відомості про гуманіста [7]. Наступним, не менш важливим, джерелом є навчальний посібник за редакцією Василя Сухомлинського «Українська педагогіка в персоналіях – XIX століття», в якій продемонстровано інформацію про Юрія Котермака – узагальнено відомі факти про його життя, освіту і наукову діяльність [5]. Ще одним значущим джерелом є книга Валентина Вандишева «Роки і пророцтва», яка містить перекладені та прокоментовані твори Юрія Дрогобича (Котермака), одного з перших українських вчених-гуманістів доби Відродження [3].

Мета статті: дослідити біографічні відомості Юрія Котермака та розкрити його як гуманіста-філософа.

Виклад основного матеріалу (результатів) дослідження. Для епохи Відродження в Європі було характерно стати часом масових відкриттів у сфері науки, філософії та культури, коли формувалися нові уявлення про людину, світ і знання. І Україна також дала світові постаті, які своєю діяльністю засвідчили належність нашої культури до загальноєвропейського інтелектуального процесу. Однією з таких постатей був Юрій Котермак, відомий як Юрій Дрогобич – мислитель-гуманіст, астроном, астролог, медик, математик. Народився й виріс він у м. Дрогобичі. Навчався у Львові, Кракові, Болоньї (Італія). В 1481–1482 рр. – ректор Болонського університету. Наприкінці 80-х рр. XV ст. викладав астрономію та медицину в Краківському університеті, де його учнями були

славетний польський астроном Н. Коперник та відомий німецький гуманіст К. Цельтіс [6, с. 63-64].

Неабиякою цікавою сторінкою життя Юрія Котермака є його викладацька діяльність в Європі, що охоплювала два провідні університетські центри Європи XV століття – Болонью та Краків, з якого все почалося. У 1470 р. Юрій Котермак здобув ступінь бакалавра, після чого відвідував лекції, необхідні для отримання магістерського ступеня, і одночасно викладав молодшим студентам, розпочавши таким чином свою педагогічну діяльність [5, с. 33-37]. У 1473 р. молодий гуманіст став магістром.

Далі Юрій Котермак вирішив продовжити свою наукову та педагогічну діяльність в одному з найвідоміших європейських університетів – Болонському. До матрикула (офіційний список студентів) Болонського університету медиків і артистів Юрій Котермак був записаний як «Юрій зі Львова, що в Галицькій землі». Джорджо да Леополі – так називали його італійські колеги. Він удосконалював свої знання з латинської мови, вивчив грецьку, поглиблював знання з філософії, до якої входили також основи природничих наук, об'єднаних спільною назвою «натуральна філософія». Особливо ретельно Юрій вивчав астрономічні праці арабських учених [5, с. 33–37].

У 1478 році Котермак здобув у Болонському університеті ступінь доктора філософії, а у 1481 році він був обраний ректором Болонського університету – найвища посада, яка підтверджувала його репутацію як талановитого вченого та педагога.

Однією з важливих сторінок біографії ученого було знайомство з вісімнадцятирічним Миколаєм Коперником, який у 1491 році прибув на навчання до Краківського університету. Коперник привіз Котермакові листа від його давнього болонського друга й колеги Миколи Абстеміуса (Водки). Юнак найбільше цікавився математикою та астрономією. Так перетнулися шляхи видатного українця і великого поляка [5, с. 33–37].

Гуманістичні ідеї епохи Відродження яскраво простежуються у творчості Юрія Котермака (Дрогобича). Він високо цінував людський розум, вірив у його силу й можливості, у здатність пізнання таємниць світу та його закономірностей, у спроможність людини використовувати результати пізнавальної діяльності на своє благо. Мислитель уважав, що, завдяки розумові як головному критерію істинності, можна легко «осягнути обшири неба незбагненно великі», пізнати «таїни у підмісячній світі й силу могутню зірок». У людському розумі, освіті, активній діяльності людини Котермак-Дрогобич убачав головну рушійну силу історичного розвитку й суспільного поступу [7, с. 41–42].

В 1483 році в Римі вийшла книга «Прогностична оцінка поточного 1483 року» – перший твір українця надрукований за кордоном. Книга написана латинською мовою та має невеликий обсяг: як вказує сам Котермак: «Я вирішив поділити його на 10 частинок» [3, с. 78]. Автор подав коротку характеристику кожної частинки:

«З них у першій – про господаря року та його властивості в цілому; буде розповідатись про розміщення кутів.

У другій – про положення з державною безпекою та шляхи розвитку держави.

У третій – про стан найвищого Понтифіка і про основне в його житті.

У четвертій – про стан в імператорських володіннях і у відомих містах.

У п'ятій – про війни і битви і про думку з приводу двох затемнень Місяця.

У шостій – про результат, або кінець війни венеціанців і ферарців.

У сьомій – про достаток та брак речей в цілому і зокрема.

У восьмій – про стан з чумою і смертністю.

У дев'ятій – про стан людей, які знаходяться під впливом окремих планет.

У десятій – про порядок місяців і днів усього року» [3, с. 78].

За змістом «Прогностична оцінка поточного 1483 року» нагадує астрологічний календар. На основі аналізу взаємного розташування небесних світил і оцінки різних небесних явищ автор робить передбачення про земні події. На початку «Прогностика...» вміщена віршована присвята Юрія Дрогобича тодішньому римському папі Сикстові IV.

Юрій Дрогобич турбується долею людського роду, оспівує розум, який людину звеличує над світом, дає їй могутню владу. У трактаті автор подає відомості з різних природничих наук. Зокрема, визначено з точністю до години і хвилини час двох майбутніх місячних затемнень і фаз Місяця впродовж усього року, подано певні вказівки про видимий рух планет. Заслужують на увагу наведені у книжечці відомості з географії.

Ще у вступі Юрій Дрогобич надзвичайно сміливо, як для його часу, однозначно стверджує пізнаваність Світу: «Хоч і далекі від людей простори неба, та не такі віддалені від розуму людського. Ми знаємо із наслідків про їхні причини, а з цих останніх наслідок пізнаємо» [1].

Юрій Дрогобич описує розташування Сонця, Місяця і зірок «у Константинополі, Кафі, Вільнюсі та Москві, містах славного князівства Литовського і по всій Малій Азії», а також «у Кракові, Познані – містах славного королівства Польщі, Львові і Дрогобичі – містах Русі, Буді і Кошицях – Угорщини, Вроцлаві і Нисі – Сілезії, Неаполі і Таренті – Апулії і по всій Сицилії та Калабрії» [1].

Аналогічний опис подано і для численних міст Італії, найбільших міст Німеччини, а також Парижа. В одному з розділів Юрій Дрогобич дає політичну оцінку стану окремих країв, яким «загрожує війна», серед них «місцевості біля берегів моря і навпроти Малої Азії, такі як Русь, Поділля, Волощина і місцевості татар». Показово, що Ю. Дрогобич чітко виділяє Львів і Дрогобич, які він зараховує не до Польщі, а до Русі, під якою він розуміє «Руське королівство» – володіння колишнього галицько-волинського короля Данила I [1].

Якщо говорити про унікальність цієї книги, то в першу чергу варто зазначити, що саме для української культури вона є важливим, адже це перший твір українця надрукований за кордоном. Щодо європейської культури, то праця Котермака продемонструвала, що наукова думка не обмежується лише «центрами» на кшталт Італії чи Франції – до європейської науки долучалися й учені зі східноєвропейських земель.

Інші відомі твори гуманіста: «Трактат про сонячне затемнення 20 липня 1478 року», «Трактат з шести розділів про затемнення» (1490) – написані латиною. Праці Дрогобича містять наукові дані з астрономії, географії, в тому числі визначення географічних координат таких міст, як Львів, Дрогобич, Феодосія (Кафа), Вільно, Москва. Його праці були добре відомі у багатьох країнах Європи – зокрема, в Італії, Франції, Німеччині, Угорщині, Польщі. Їх переписував для себе, наприклад, відомий німецький гуманіст Гартман Шедель. У своїй науковій діяльності використовував німецький історик метеорології Густав Гельман [6, с. 63–64].

Юрій Дрогобич був одним із перших, хто сприяв поширенню гуманістичних ідей доби Відродження на батьківщині і став одним із перших зачинателів українського гуманізму. Він підтримував, зокрема, видавничу діяльність піонера східнослов'янського кириличного друкарства Швайпольта Фіоля, який упродовж 1483–1491 рр. видав чотири книжки у Кракові (1475) [4].

Юрія Дрогобича ховався від загалу в архівних нетрях, тому до 1920-х був відомий або як Джорджо да Леополі, або й взагалі – Georgius Drohobicz de Russia. Хоча самої «Russia» за життя Юрія Дрогобича ще не існувало. У його науковому імені йшлося про інші терени – Руське воєводство Королівства Польща. Даючи вступ до одного з авторських трактатів, творчий метод він викладав у такий спосіб: «Більшість тепер виставляє напоказ свої праці, святотче, / Дбаючи щонайпильніше про честолюбство та зиск. / Я ж мої книги у світ випускаю з єдиним бажанням: / Хай буде користь від них роду людському в житті, – сказав енциклопедист Юрій Михайлович Донат-Котермак. І побачив він світ у місті Дрогобичі Руського воєводства, тому такий псевдонім вчений епохи Відродження й обрав [1].

Здавалось, можна було радіти Юрію Котермаку. Він обіймає посаду декана медичного факультету, навчає студентів. Не склалося лише сімейне життя, хоча будучи у Львові і думав побратися зі вдовою з підльвівського села Зимні Води Катериною

Вайсганушовою. Але сирітське життя, постійний брак коштів підірвало здоров'я. І 4 лютого 1494 року перестало битися серце вченого. Юрія Котермака поховано на одному з цвинтарів у Кракові [2].

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Отже, постать Юрія Котермака (Дрогобича) є чудовим прикладом приналежності саме українських мислителів до європейських культурних тенденцій. Його діяльність як науковця, викладача та мислителя відобразила прагнення української еліти долучатися до найновіших досягнень природничих і гуманітарних знань свого часу. У працях Котермака поєднувалися традиції середньовічної вченості з елементами ренесансного гуманізму, що дозволяє розглядати його як одного з перших українських представників ідей Відродження.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вчений Юрій Дрогобич започаткував елементи прогностики, схоластики та ймовірності в книзі «Прогностична оцінка поточного 1483 року». Міжнародний Центр впровадження програм ЮНЕСКО. URL: <https://academy-malig.info/icupp/news/1345-vchenyi-yurii-drohobych-zapochatkuvav-elemen-y-prohnostyky-stokhastyky-ta-imovirnosti-v-knyzi-prohnostychna-otsinka-potochnoho-1483-roku.html> (дата звернення: 03.10.2025).
2. Він був ректором у Болоньї – Юрій Котермак. Наша Парафія. URL: <https://parafia.org.ua/person/kotermak-yurij/> (дата звернення: 03.10.2025).
3. Дрогобич Юрій. Роки і пророцтва / уклад. і наук. ред. В.М. Вандишев. Харків: Факт, 2002. 287 с.
4. Ренесансний гуманізм в Україні. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/lytv/lyt.htm> (дата звернення: 03.10.2025).
5. Українська педагогіка в персоналіях – XIX століття / за редакцією О.В. Сухомлинської. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, у двох книгах. Київ: Либідь, 2005. Кн. 1. 464 с.
6. Філософська думка в Україні: Бібліографічний словник. Київ, 2002. 244 с.
7. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н.М. Хоми. Львів: Новий Світ, 2000, 2017. 632 с.

УДК 94(477)''1648/1676'':34(043.2)

Ярослава МОРГУНЕЦЬ

КОЗАЦЬКІ ПРАВОВІ НОРМИ ЩОДО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ, ОРГАНІЗАЦІЇ СЛУЖБИ, ВИКОНАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ОBOB'ЯЗКІВ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В ДОБУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1648–1676 рр.

(студентка II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Н. М. Токар

Анотація. Дослідження присвячене аналізу козацьких правових норм щодо землеволодіння, організації служби, виконання військових обов'язків та відповідальності за кримінальні правопорушення, що діяли на українських землях у період існування Запорізької Січі та Війська Запорізького до другої половини XVII століття. Особлива увага приділяється земельним відносинам у суспільстві, зокрема принципу займаницини, який дозволяв козакам законно набувати й використовувати вільні земельні ділянки, та

ролі універсалів, що виступали письмовим юридичним підтвердженням прав власності, користування і спадкування.

У роботі розглядається структура земельної власності, яка поєднувала індивідуальні та колективні форми володіння, що забезпечувало рівність членів громади, підтримання єдності та стабільності козацьких поселень. Аналізуються механізми розподілу земельних наділів, спадкування, користування громадськими ресурсами, а також роль старшини у контролі за дотриманням цих норм.

У дослідженні також детально висвітлюється організація військової служби та внутрішньої дисципліни козацького війська. Дослідження демонструє, що козацьке право не лише регулювало земельні, соціальні та військові відносини, а й формувало політичну культуру, соціальну згуртованість та колективну відповідальність.

Ключові слова: козацьке право, землеволодіння, військова служба, кримінальна відповідальність, судова практика, Запорізька Січ та Військо Запорізьке.

Постановка проблеми. Правове регулювання землеволодіння, організації служби, виконання військових обов'язків та відповідальності за кримінальні правопорушення є важливим елементом функціонування будь-якої держави. Земля, як основний ресурс і база для розвитку економіки, відіграє фундаментальну роль у забезпеченні продовольчої безпеки, формуванні фінансової стабільності та сталого розвитку суспільства.

Козацькі правові норми становлять унікальне явище української історії та культури, адже саме в них відобразилися особливості соціально-економічного, військового й політичного устрою Запорізької Січі та Гетьманщини. Вони поєднували у собі традиційне звичаєве право українського народу, елементи литовсько-польської правової системи та власні напрацювання козацької спільноти. Проте проблема полягає в тому, що козацьке право не було зафіксоване у вигляді єдиної писаної кодифікації, воно існувало переважно у формі звичаїв, неписаних правил, окремих судових рішень і документів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Навчальні посібники І.Я. Терлюка [1] та А.М. Третьяка [5] висвітлюють загальні історичні тенденції правового регулювання земельних відносин, порядок землеволодіння та земельного устрою, підкреслюючи специфіку козацької системи управління та її вплив на соціальну структуру. Довідкові матеріали та публікації про сільськогосподарську систему у козаків доповнюють цей аспект, демонструючи, як економічні та земельні відносини були безпосередньо пов'язані з організацією служби та військовою дисципліною на території Запорізької Січі та Війська Запорізького протягом 1648–1676 рр. Дослідження К. П. Чорної [4] акцентує увагу на політичному вимірі козацьких норм, відзначаючи роль Запорізької Січі та козацької держави як носія національної державності та правової автономії.

Інші джерела, зокрема роботи Н. Яковенко [6] та М. Мельника [7], дозволяють оцінити динаміку розвитку козацького права в контексті змін у судовій системі та військових обов'язках.

Мета статті. Аналіз та узагальнення козацьких правових норм, що регулювали землеволодіння, організацію служби, виконання військових обов'язків і відповідальність за кримінальні правопорушення протягом 1648–1676 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правові норми завжди були й залишаються основою функціонування держави та суспільства. Вони встановлюють баланс між правами людини та її обов'язками, регламентують діяльність органів влади й визначають правила поведінки громадян. У сучасних умовах українське законодавство особливо чітко розділяє та регулює різні сфери правових відносин, серед яких особливе значення мають норми, що стосуються землеволодіння, організації та виконання військових обов'язків, а також відповідальності за кримінальні правопорушення. Ці напрями правового регулювання є фундаментальними, оскільки вони торкаються базових суспільних цінностей: права власності, захисту територіальної цілісності держави, підтримання дисципліни у війську та забезпечення покарання за злочини.

Варто зазначити, що козацтво стало унікальним явищем в історії України, сформувавши не лише окрему суспільну верству, а й своєрідний правовий лад, що суттєво відрізнявся від правових систем сусідніх держав. На відміну від централізованих монархічних чи шляхетських моделей управління, заснованих на писаних законах і жорсткій ієрархії, козацьке середовище розвивало власні звичаєві норми, які виникали та закріплювалися в практиці повсякденного життя, військової служби та господарювання [1, с. 17]. Ці норми утворили цілу систему, яку історики називають козацьким правом. Воно було не лише правовою основою організації Запорізької Січі та Гетьманщини, а й важливим чинником формування політичної культури українського народу.

Козацьке право охоплювало різні сфери суспільного життя: від земельних відносин і військової організації до регулювання морально-етичних норм та відповідальності за кримінальні злочини [1, с. 80]. Його особливістю було те, що воно не існувало у вигляді кодифікованих збірників, як у більшості європейських країн. Навпаки – правові норми закріплювалися у вигляді традицій, звичаїв, усних домовленостей, військових рішень, ухвалених представницькими органами козацтва. Завдяки цьому право було гнучким, пристосованим до умов життя на прикордонні, де козаки постійно перебували в боротьбі з татарами, турками чи польською шляхтою.

За Довідником з історії України, козацьке (звичаєве) право – це сукупність традиційних, неписаних норм і правил поведінки, що сформувалися в козацькому середовищі, передусім на Запорізькій Січі [2]. Воно виступало не лише як система регулювання суспільних відносин, а й як моральний кодекс, який визначав стиль життя та поведінку кожного козака. Його природа була тісно пов'язана із середовищем, у якому жили козаки: прикордонням між християнським і мусульманським світом, між осілим і кочовим способом життя, між панською Польщею і селянською Україною.

Однією з ключових рис цього права була його демократичність. Усі важливі справи вирішувалися не одноосібно керівниками чи старшиною, а на загальних військових радах, де кожен козак мав право голосу [3]. Такий підхід формував дух рівності й колективної відповідальності. Влада кошового отамана хоч і була значною, проте вона не мала характеру необмеженої диктатури. Навпаки – кошовий отаман обирався щорічно й був підзвітний загальній раді, яка могла зняти його з посади за зловживання владою чи невдалу політику.

Організація влади в козацькому середовищі Запорізької Січі мала чітку трирівневу структуру, що поєднувала в собі військові, адміністративні та правові елементи. На найвищому рівні перебував Кіш – загальна військова організація та одночасно адміністративний центр Запорізької Січі. Тут приймалися найважливіші рішення щодо війни й миру, виборів старшини, укладання союзів чи вирішення конфліктів [4, с. 21]. Другий рівень становило паланкове управління. Паланки були територіально-господарськими одиницями, що об'єднували кілька поселень і мали своїх отаманів. Третій рівень – курінне управління, тобто організація повсякденного життя козаків у межах куреня. Кожен курінь мав власне господарство, казну, зброю і керівника – курінного отамана, який ніс відповідальність за порядок серед козаків [4, с. 22]. Загалом, козацьке право функціонувало як на рівні всієї громади Війська Запорізького, так і в межах менших територіальних одиниць, що забезпечувало високий рівень організації самоврядування.

Не менш важливим елементом природи козацького права була його гнучкість та адаптивність. На відміну від писаних кодексів, які часто залишалися незмінними десятиліттями, козацькі норми могли швидко змінюватися відповідно до потреб часу. Якщо ситуація на прикордонні вимагала нових правил – їх ухвалювала рада. Якщо виникав конфлікт між окремими куреннями чи паланками – його вирішували через переговори й узгодження позицій [4, с. 22]. Така мобільність була надзвичайно важливою в умовах постійної війни й нестабільної політичної ситуації.

Ще однією особливістю була моральна складова козацького права. Воно ґрунтувалося на таких цінностях, як честь, побратимство, вірність громаді, мужність,

справедливість. Козаки сприймали порушення норм не лише як юридичний злочин, а й як порушення морального порядку, що шкодило всій спільноті. Тому покарання було суворим: зрадників могли стратити, злодіїв виганяли з території Запорізької Січі, а за непослух карали публічною ганьбою. Водночас сама громада піклувалася про кожного свого члена, забезпечуючи його харчами, зброєю та дахом над головою.

Загалом, козацьке право полягало у поєднанні звичаєвості, демократизму, гнучкості та моральності. Воно виникло як відповідь на потреби прикордонного суспільства, яке мало жити і виживати без гарантованого захисту зі сторони системи державних владних структур. Унікальність цієї системи полягає в тому, що вона зуміла об'єднати функції права, моралі та самоврядування, забезпечивши козакам високий рівень внутрішньої організації та згуртованості.

Варто наголосити, що саме земля була головним багатством, від якого залежало існування як окремого козака, так і всієї громади. Козацьке право у сфері землеволодіння формувалося під впливом традиційного звичаєвого права українського народу, а також у відповідь на реалії життя в степовій прикордонній зоні, де офіційна державна юрисдикція довгий час була відсутня. Найпоширенішим способом набуття землі була так звана займанщина, тобто перше зайняття вільної, необробленої ділянки [5, с. 8]. Якщо козак чи група козаків освоювали територію, розорювали землю, будували хутір чи зимівник, то саме це давало їм законне право на володіння цією землею. Це правило мало силу неписаного, але обов'язкового для всіх закону: громада визнавала такі набутки і закріплювала їх за новим власником. Важливо, що така форма набуття землі не лише практикувалася, а й отримала юридичне визнання: займанщина вважалася настільки ж вагомим правом, як і офіційні документи – універсали чи навіть царські грамоти.

Поряд із правовим інститутом займанщини важливу роль відігравали й універсали – письмові акти, які видавали гетьмани, кошові чи інші представники старшини Війська Запорізького. Універсали підтверджували чи надавали козакам право на володіння землею, користування нею, а також можливість передавати цю землю у спадок [6, с. 284]. Вони ставали своєрідною юридичною гарантією того, що права козака будуть визнані не лише його безпосереднім оточенням, а й вищою адміністративною владою. Універсали також узаконювали право на купівлю чи продаж землі, на її забудову, використання в господарських цілях, а інколи навіть на оборону тієї чи іншої ділянки.

Земельні відносини у козацькому середовищі мали ще одну цікаву особливість – поєднання індивідуальної та колективної власності. З одного боку, існували хутори, зимівники, окремі ділянки землі, що належали конкретним козакам чи їхнім родинам. Такі землі розглядалися як приватна власність і передавалися у спадок або ж відчужувалися шляхом продажу чи дарування. З іншого боку, значна частина земель належала всій громаді – війську Запорізькому. Колективна власність забезпечувала єдність громади та рівність її членів, адже кожен козак мав доступ до спільних ресурсів.

Отже, земельні відносини у козацькому суспільстві були складним, але гармонійним поєднанням традиційної звичаєвої практики та офіційних юридичних актів. Займанщина гарантувала свободу освоєння нових земель і визнавала працю та ініціативу кожного, а універсали надавали правовій системі більшої чіткості й стабільності.

Козацька організація служби також мала структурований характер і водночас залишалася досить гнучкою, аби відповідати на потреби часу та військово-політичні виклики. Основною формою внутрішнього поділу виступали військово-адміністративні одиниці: курені, паланки та коші [4, с. 22]. Кожен рівень мав свою функціональну специфіку, а водночас становив невіддільну частину єдиного цілого – Запорізького війська. Курінь був найменшою організаційною одиницею, яка поєднувала кілька десятків козаків. Він виконував роль не лише військової частини, а й соціальної спільноти, адже козаки жили разом, ділили харчі, майно та побут.

Сама військова служба для козака була не лише обов'язком, але й особливою формою існування, яка визначала його соціальний статус і права. Розмежування між

«реєстровими» і «нереєстровими» козаками мало принципове значення. Реєстровці, які були офіційно внесені до реєстру, отримували низку привілеїв: право на землю, податкові пільги, певну автономію у самоврядуванні, а також соціальні гарантії, які дозволяли їм відчувати себе окремою, визнаною верствою суспільства. Для них військова служба була водночас способом забезпечення власного добробуту та шляхом піднесення авторитету. Натомість «нереєстрові» козаки, що часто становили більшість у Запорізькій Січі, формально не користувалися такими привілеями, але вони жили за внутрішніми звичаєвими законами громади, де особистий внесок у захист та спільну справу цінувався понад будь-які формальні документи.

Також варто зазначити, що судова система Запорізької Січі та загалом козацької державності Війська Запорізького мала свою специфіку, яка відрізнялася як від традиційного європейського, так і від московського права. Її основу становило звичаєве право, тобто усталені традиції, норми поведінки, уявлення про справедливість та «здоровий глузд», які набули сили закону. У козацькому середовищі особливу вагу мала присяга, чесне слово і громадська думка, адже репутація була важливим мірилом соціального статусу.

У другій половині XVIII століття відбулися зміни, спрямовані на формалізацію та упорядкування судочинства. Судова реформа 1760–1763 років започаткувала запровадження спеціалізованих судів [7, с. 137]. На території Запорізької Січі зберігався військовий суд, очолюваний військовим суддею. Він мав особливий авторитет, оскільки виконував функції не лише каральні, а й виховні: покарання були жорсткими, але завжди мали на меті зміцнення дисципліни та збереження порядку в спільноті.

Важливо зазначити, що козацьке судочинство відзначалося певним демократизмом і відкритістю. Суддів часто обирали з-поміж авторитетних старшин, а досудові процедури включали присягу, яка підкреслювала моральну відповідальність перед громадою. Козацькі суди не були відокремленими від громади, а функціонували як її органічна частина, забезпечуючи баланс між суворістю покарання та вимогами справедливості.

Кримінальні покарання могли бути досить суворими, аж до смертної кари, адже в умовах постійної військової небезпеки дисципліна була запорукою виживання. Водночас у багатьох випадках суд обирав покарання, що носило виховний і превентивний характер: громадські роботи, вигнання чи приниження честі.

У козацькому середовищі контроль за кримінальними правопорушеннями мав свої унікальні риси, адже ґрунтувався не стільки на формалізованому законодавстві, скільки на звичаєвому праві, яке стало результатом багатовікової традиції та колективного досвіду громади [7, с. 139]. Будь-яке кримінальне провадження розглядалося крізь призму не лише правових норм, а й моральних уявлень про честь, справедливість і колективну безпеку. Головну роль у цьому процесі відігравали військові ради та козацькі суди, де рішення приймалися з урахуванням «словесного права» і «здорового глузду».

Генеральний військовий суд Війська Запорізького мав особливий авторитет, адже саме він розглядав найбільш тяжкі злочини – від зради і дезертирства до вбивства чи крадіжки. Його рішення сприймалися як остаточні й не підлягали оскарженню, бо вважалося, що за судом стоїть воля всієї громади. Судові органи в межах козацького устрою діяли не ізольовано, а в тісному зв'язку з громадською думкою. Козаки добре розуміли, що без чіткої дисципліни та відповідальності вони не зможуть утримати військову силу й зберегти власну автономію, тому кримінальні покарання часто відзначалися суворістю.

Загалом, процедури кримінального провадження мали елементи демократичності та відкритості. Часто під час розгляду справи винний або свідки приносили присягу перед громадою, що надавало процесу моральної ваги. Вибори суддів зі старшини також свідчили про те, що правосуддя вважалося справою колективною, а не приватною.

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Отже, земельні відносини в козацькому середовищі формувалися на основі займанщини –

первісного заселення необроблених земель, що надавало право власності, та підтверджувалися універсалами, які гарантували правомірність володіння, користування і спадкування землі. Крім того, існувала як особиста, так і колективна власність, що відображало високий рівень організованості громади та забезпечувало стабільність земельних відносин.

Військова організація козацтва та виконання обов'язків також були тісно пов'язані із правовими нормами. Козаки зобов'язані були служити за статусом, дотримуватися дисципліни та брати участь у військових походах, а невиконання обов'язків тягнуло за собою відповідальність, визначену козацьким звичаєвим правом. Кримінальні правопорушення розглядалися козацькою старшиною або військовими радами, при цьому суворі покарання забезпечували дотримання порядку та дисципліни, що було необхідним для підтримки безпеки, стабільності та функціонування козацької спільноти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Терлюк І.Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. Навчальний посібник з історії держави і права України. Львів, 2003. 156 с.
2. Довідник з історії України. URL: https://movahistory.org.ua/index.php/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE (дата звернення: 05.09.2025).
3. Виробнича система у козаків. URL: <https://kozaku.in.ua/statt-pro-kozakv/46-viborcha-sistema-u-kozakv.html> (дата звернення: 05.09.2025).
4. Чорна К. П. Запорізька Січ як національний політичний феномен і носій української державності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія : Державне управління*. 2018. Т. 29(68), № 4. С. 20–25.
5. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: Навчальний посібник. Київ: Аграрна наука, 2002. 280 с.
6. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
7. Мельник М. Судова реформа гетьмана К. Розумовського наприкінці XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. пр. Київ: Глухів, 2014. Вип. 7. С. 137–139.

Олег ПЕТРЕНКО

**ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ КИРИЛО-МЕФОДІЙСЬКОГО БРАТСТВА
У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 2017 РОКУ**

(студента II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)

Науковий керівник – доктор історичних наук, доцент О. А. Житков

Анотація. У статті проаналізовано особливості репрезентації постатей Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша та Василя (Віктора) Білозерського у шкільних підручниках історії України 2017 року. З'ясовано, що образи членів Кирило-Мефодіївського братства подано суперечливо нерівномірно: Костомаров постає як ідеолог, Куліш – як культурний діяч, а Білозерський – як просвітитель. Виявлено тенденцію до морально-виховного, а не аналітичного тлумачення їхньої діяльності. Підкреслено потребу оновлення підруничкового матеріалу на основі просопографічного та історіографічного підходів. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення сучасної історичної освіти та формування цілісного образу українського національного руху середини XIX століття.

Ключові слова: Кирило-Мефодіївське братство; Микола Костомаров; Пантелеймон Куліш; Василь Білозерський; підручники історії України 2017 року; національна ідея; історична освіта; образ діяча в підручнику.

Постановка проблеми. В умовах трансформаційних процесів українського суспільства особливої ваги набуває питання осмислення ролі історичної освіти у формуванні національної ідентичності, громадянської свідомості та ціннісних орієнтацій молоді. Шкільний підручник історії виступає не лише джерелом фактологічних знань, а й важливим ідеологічним та культурно-виховним чинником, який впливає на конструювання колективної пам'яті, інтерпретацію історичного минулого та утвердження цінностей, релевантних сучасному суспільству.

Проблема репрезентації постатей Кирило-Мефодіївського братства у навчальній літературі є актуальною з огляду на те, що вона відображає глибші тенденції у змісті шкільного історичного наративу – співвідношення між науковим знанням і дидактичною інтерпретацією, між історичною об'єктивністю та виховною спрямованістю освіти. Образи Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша та Василя (Віктора) Білозерського, як представників українського інтелектуального середовища середини XIX століття, у підручниках нерідко постають у спрощеній або моралізованій формі, що редукує складність їхніх світоглядних, політичних і культурних позицій.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема репрезентації діячів Кирило-Мефодіївського братства – Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша та Василя (Віктора) Білозерського – неодноразово ставала предметом історіографічних і педагогічних досліджень. Постаті Миколи Костомарова присвячено численні наукові розвідки. У працях Михайла Грушевського [3], а також Івана Лисяка-Рудницького висвітлено його роль як історика-романтика та творця концепції духовної місії українського народу [7]. Діяльність Пантелеймона Куліша розглянута у працях Євгена Нахліка [8]. Дослідник у праці підкреслює складність його світогляду, поєднання романтичного ідеалізму з культурним прагматизмом, а також визначальний внесок у формування української літературної мови.

Про постать Василя Білозерського присвячено менше спеціальних праць. Його редакторську й просвітницьку діяльність аналізує Юрій Левенець, який наголошує на ролі Білозерського у становленні української журналістики [6] .

Мета статі є здійснення комплексного аналізу репрезентації постатей Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша та Василя Білозерського – провідних діячів Кирило-Мефодіївського братства – у шкільних підручниках історії України 2017 року. Дослідження спрямоване на з'ясування особливостей і тенденцій у поданні їхньої діяльності, а також на визначення методологічних і дидактичних засад формування їхніх образів у навчальному наративі.

Виклад основного матеріалу. У шкільних підручниках історії України 2017 року постать Миколи Костомарова подана як одна з ключових у темі діяльності Кирило-Мефодіївського братства. У більшості навчальних видань він зображений як головний ідеолог товариства, автор його програмних документів та ініціатор створення. У підручниках підкреслюють, що саме Костомаров сформулював основні ідеї братства – християнське братерство, моральне вдосконалення людини, рівність народів і прагнення до єдності слов'ян у федерації вільних держав. Особлива увага приділяється його праці «Книга буття українського народу», яку подають як головний теоретичний документ організації [1, с. 73]. У навчальних текстах зазначається, що в цій книзі Миколи Костомаров виклав своє бачення історії України як народу, покликаного нести ідеали свободи, віри й справедливості [9, с. 77].

Підручники наголошують, що Костомаров бачив майбутнє України не у збройній боротьбі, а в духовному відродженні й поширенні освіти. Він вважав, що звільнення народу можливе лише через його моральне вдосконалення, розвиток християнських цінностей і поширення знань. Такий підхід у підручниках подається як відмінність братства від радикальних рухів того часу. Учня пояснюється, що Костомаров прагнув досягти свободи мирним шляхом, тому його ідеї мали просвітницький і гуманістичний характер.

Окрім ідейної діяльності, автори підручників коротко згадують про наукову та літературну спадщину Миколи Костомарова. Зазначається, що він був відомим істориком, викладав у Київському університеті [10, с. 79] вивчав історію козацтва, писав праці про походження українського народу та розвиток його культури. Проте у навчальних виданнях ця сторона його діяльності описується стисло, без глибшого пояснення її зв'язку з політичними поглядами. У результаті образ Костомарова у шкільних книгах зводиться до узагальненого типу «просвітителя й ідеолога», а не до складної багатогранної особистості.

У підручниках також часто відзначається моральна позиція Костомарова. Його називають людиною високих духовних принципів, яка прагнула до справедливості та християнського братерства. Такі риси формують позитивний, взірцевий образ особистості, який добре відповідає виховним завданням шкільного навчання. Водночас у текстах мало уваги приділено суперечностям у його поглядах або відмінностям між ним та іншими членами братства. Костомаров подається як узагальнений представник спільної справи, а не як самотній мислитель із власним баченням розвитку України.

Під час аналізу підручників 2017 року можна зробити висновки, що постать Миколи Костомарова в них розкрита переважно у позитивному ключі. Автори підручників намагаються донести до учнів головні ідеї його діяльності – любов до народу, віру в силу освіти, прагнення до єдності слов'ян, засудження кріпацтва та будь-яких форм гноблення [1, с. 75]. Однак при цьому відсутня глибша характеристика його поглядів, їх еволюції та впливу на розвиток української історичної думки. У результаті в учнів формується загальне уявлення про Костомарова як провідного діяча братства, але не розкривається його інтелектуальна індивідуальність.

Таким чином, шкільні підручники 2017 року відображають Миколу Костомарова як морального авторитета й головного ідеолога Кирило-Мефодіївського братства, проте їх подання має узагальнений і спрощений характер. Основні акценти зроблено на його гуманізмі, релігійності, вірі у духовне відродження народу та мирні шляхи визволення.

Водночас бракує аналізу його історичних ідей, глибини його мислення й ролі у формуванні української національної свідомості.

У шкільних підручниках історії України 2017 року постать Пантелеймона Куліша представлена як одного з провідних членів Кирило-Мефодіївського братства, відомого письменника, культурного діяча та просвітителя. Його діяльність у межах братства подається як приклад поєднання інтелектуальної праці, національної свідомості та творчого служіння Україні. Автори підручників (зокрема В. Власов, І. Щупак, Ф. Турченко, О. Гісем) відзначають, що Куліш був активним учасником створення програмних документів товариства, поділяв ідеї братерства народів, християнської моралі та боротьби проти кріпацтва [5, с. 25]. Водночас він виступав прихильником поступових, мирних реформ і вважав, що шлях до визволення України лежить через освіту, виховання та розвиток культури.

У підручниках Пантелеймон Куліш постає не лише як громадський діяч, а насамперед як письменник, перекладач і культуротворець. Учням повідомляється, що він був автором історичного роману «Чорна рада», який став першою українською історичною прозою нової доби, а також перекладачем Біблії українською мовою. Підкреслюється його внесок у розвиток української літературної мови, створення фонетичного правопису кулішівки, який став основою сучасної орфографії [1, с. 99].

Ідеологічні погляди Куліша у шкільних текстах подані стисло, переважно через характеристику його поміркованості [14, с. 99]. Наголошується, що він, на відміну від більш радикальних діячів, виступав проти революційних методів боротьби, вважаючи, що справжні зміни можливі лише через духовне вдосконалення людини й поширення знань. У підручниках підкреслюється його віра в силу освіти, національної культури та християнських цінностей. Водночас практично не пояснюється, у чому полягали відмінності між його позицією та поглядами Миколи Костомарова чи Тараса Шевченка, хоча саме ці розбіжності визначали внутрішню динаміку братства.

Куліш у підручниках постає як діяч, який прагнув зберегти національну самобутність українського народу й водночас орієнтувався на європейські культурні зразки. Автори підкреслюють його прагнення піднести українську мову до рівня мови науки так звана кулішівка та літератури головний твір чорна рада. Часто його характеризують як людину складної вдачі, але щиро віддану ідеї культурного розвитку [10, с. 79]. Проте глибокого аналізу його ідейних суперечностей або еволюції поглядів у навчальних текстах бракує.

Загалом образ Пантелеймона Куліша в підручниках 2017 року має виразно культурно-просвітницьке забарвлення [11, с. 99]. Його роль у Кирило-Мефодіївському братстві подається як важлива, але не головна – більше уваги зосереджено на його літературній, мовній та видавничій діяльності. У такий спосіб підручники формують позитивний, виховний образ Куліша як творця українського слова, прихильника освіти та культурного відродження народу. Водночас бракує показу глибини його інтелектуальних і політичних поглядів, які поєднували християнську етику з прагненням модернізувати українське суспільство.

Отже, у шкільних підручниках 2017 року Пантелеймон Куліш зображений як освічений діяч, письменник і просвітитель, який прагнув духовного і культурного оновлення України. Основні акценти зроблено на його поміркованості, вірі у виховну силу знання, відданості рідній мові та літературі. Проте його роль у розвитку політичної думки братства і в ідейному формуванні українського національного руху залишається розкритою поверхово, що створює спрощене уявлення про цю складну й багатогранну постать.

У шкільних підручниках історії України 2017 року постать Василя Білозерського представлена як одна з важливих, хоча й менш відома, складова Кирило-Мефодіївського братства. У підручниках Василя Білозерського розглядають насамперед як людину високих моральних переконань, послідовного християнського гуманіста, педагога й

просвітителя, який своєю діяльністю втілював практичну сторону ідей братства. Його роль у братстві трактується не як провідна політична, а як інтелектуально-організаційна та культурно-просвітницька [2, с.75]. Саме через діяльність таких учасників, як Білозерський, братство мало змогу поширювати свої ідеї серед студентства, освіченої молоді й української громади Києва.

Підручники наголошують, що Білозерський, подібно до Костомарова й Куліша, виступав проти кріпацтва, засуджував національний гніт і мріяв про визволення народів через поширення освіти, моральне вдосконалення людини та утвердження християнських цінностей. Він поділяв ідею рівності всіх слов'янських народів, засновану на принципах братерства та взаємоповаги. Водночас автори навчальних посібників підкреслюють його поміркованість і схильність до мирного, еволюційного шляху змін. На відміну від радикальніших діячів того часу, Білозерський не вважав можливими революційні дії, наголошуючи на виховній та освітній праці як найважливішому засобі оновлення суспільства.

У підручниках з історії України зазначається, що після розгрому братства Микола Білозерський не зрікся своїх поглядів і продовжив громадсько-культурну діяльність [10, с.128]. У цих підручниках також коротко зазначається значний вплив Миколи Білозерського у розвиток української журналістики – він був одним із засновників і першим редактором журналу «Основа» (1861–1862), який став провідним україномовним виданням доби та об'єднав навколо себе багатьох діячів української культури. Через цю діяльність у підручнику підкреслюється тяглість ідей братства: те, що починалося як таємне об'єднання інтелектуалів, пізніше втілювалося у відкритому культурно-просвітницькому русі 1860-х років.

Василь Білозерський у навчальних підручниках подається як людина тихої, але надзвичайно цілеспрямованої натури – скромний, відданий справі, щиро віруючий і морально бездоганний. Цей образ в підручниках має виховний характер, що відповідає загальній тенденції підручників показувати членів братства не лише як інтелектуалів, а й як моральних взірців [9, с. 97]. Його діяльність трактується як приклад того, що справжнє служіння народу можливе не лише через політичну боротьбу, а передусім через просвіту, розвиток культури та поширення знань [2, с. 76].

Однак у навчальних текстах бракує глибшого аналізу його ідейної спадщини. Автори рідко звертають увагу на власні публіцистичні чи педагогічні погляди Білозерського, не розкривають особливостей його світогляду або впливу на подальші етапи українського національного руху. Образ діяча дещо спрощений – він радше символізує «ідеального братчика», ніж постає як мислитель із власною системою переконань.

Загалом, у підручниках історії України 2017 року Василь Білозерський змальований як моральний авторитет, просвітитель і гуманіст, який продовжив ідеї Кирило-Мефодіївського братства у сфері освіти та журналістики. Через його діяльність учням показано поступовий перехід українського національного руху від таємних гуртків до відкритої культурної праці. Такий образ виконує виховну функцію, формуючи у школярів уявлення про Білозерського як людину, що поєднала віру, знання та служіння народів. Проте глибина його політичних і філософських ідей у підручниках майже не розкрита, через що його роль у братстві сприймається радше як допоміжна, а не рівновелика до постатей Костомарова, Куліша чи Шевченка.

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Проведений аналіз показує, що у шкільних підручниках історії України 2017 року постаті Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша та Василя (Віктора) Білозерського подані нерівномірно й фрагментарно, що впливає на формування цілісного уявлення про Кирило-Мефодіївське братство як багатогранне інтелектуальне явище середини XIX ст. Костомаров у підручниках представлений як головний ідеолог братства, мислитель-романтик і автор програмних документів; Куліш – як діяч культури, реформатор

українського правопису, письменник і перекладач; Білозерський – як просвітителі і редактор, що стоїть у тіні своїх соратників. Така типізація зручна для дидактичного викладу, однак спрощує складні внутрішні суперечності, відмінності поглядів і еволюцію світогляду кожного з них.

Отже, сучасний шкільний наратив відображає переважно виховно-моральну функцію історії, залишаючи поза увагою аналітичний аспект – розвиток суспільної думки, дискусійність ідей братчиків, їхній вплив на формування українського модерного національного проєкту. Це обмежує потенціал історичної освіти як засобу формування критичного мислення та національної свідомості.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що репрезентація Костомарова, Куліша та Білозерського в підручниках 2017 року є важливою, але потребує наукового оновлення. Її подальше вдосконалення має спиратися на поєднання історіографічної точності, педагогічної ефективності та сучасних методів історичної освіти, які сприятимуть формуванню активного, критично мислячого громадянина.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бурнейко І. О., Хлібовська Г. М., Крижановська О. М., Наумчук М. В. *Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ : Літера ЛТД, 2017. 256 с.
2. Власов В.С. *Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ : Літера ЛТД, 2017. 256 с.
3. Грушевський М. *Історія України-Руси*: у 11 т. Т. 10. Київ: Державне видавництво України, 1936. 532 с.
4. Гісем О.В. *Історія України (поглиблений рівень): підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ: Ранок, 2017. 288 с.
5. Гісем О.В., Мартинюк О.О. *Історія України: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ: Ранок, 2017. 256 с.
6. Левенець Ю. Василь Білозерський. *Український історичний журнал*. 1994. № 2. С. 45–54.
7. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*: у 2 т. Т. 1. Київ: Основи, 1994. 554 с.
8. Нахлік Є.К. *Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель*: монографія. Львів: Світ, 2007. 496 с.
9. Пометун О.І., Гупан Н. М., Смагін І. М. *Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ: Оріон, 2017. 256 с.
10. Реєнт О.П., Малій О.В. *Історія України: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ : Генеза, 2009. 256 с.
11. Реєнт О. П., Малій О. В. *Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ: Генеза, 2017. 256 с.
12. Сорочинська Н.М., Гісем О.В. *Історія України підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ : Ранок, 2017. 256 с.
13. Струкевич О. К. *Історія України : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ: Генеза, 2017. 256 с.
14. Турченко Ф.Г., Мороко В.М. *Історія України: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ: Генеза, 2017. 256 с.

Володимир ДОЦЕНКО

**СЛОБОДА ЛОЗУВАТКА ЗА МЕТРИЧНИМИ КНИГАМИ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ
СЕЛА ПОКРОВСЬКОГО**

*(студент I курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії*

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Л. М. Філаретова

Анотація. У праці розкрито дослідження метричних книг Покровської церкви села Покровського за 1805–1814 роки, що стосуються історичного поселення слободи Лозуватки Бутовича / Різанова / Різанової (з 1950 року – південний куток села Гаївки Кропивницького району. Зокрема аналізуються: питання заснування слободи Лозуватки, походження її засновника, належність поселення до церковного приходу, характерні прізвища місцевості та їхні варіанти, становий поділ та взаємовідносини між станами. У виписках із церковних метрик власні імена пишуться зі збереженням орфографії джерела. Всі дати подаються за юліанським календарем.

Ключові слова: слобода Лозуватка, метричні книги, Покровська церква села Покровського, 1805–1814 роки, Григорій Бутович, поміщик Різанов, поміщиця Різанова.

Постановка проблеми. У середині XVIII століття у Дніпро-Бузькому межиріччі утворено Слобідський козацький полк (1754–1764) з адміністративним центром у фортеці святої Єлисавети [26, с. 47–48]. Територію полку було поділено на сотні, утворено нові слободи для швидкої колонізації краю. Слобода на правій притоці Аджамки на річці Лозуватці була заснована в 1767 році незмінним полковим суддею Григорієм Бутовичем [19, с. 74–75]. Невдовзі засновано приход у поселенні Бутовича, який за малочисельністю в 1787 році було причислено до Покровської церкви сусіднього села Покровського [18, с. 166]. У дорадянський період церкви відігравали важливу роль у житті мешканців краю, зокрема, там фіксувалися записи про народження, шлюб та смерть мешканців приходу, проте жоден дослідник не залучив церковні матеріали до дослідження історії села. Таким чином досі є невідомими імена перших поселенців, доля спадкоємців засновника слободи Григорія Бутовича. Проблематичним залишається обґрунтування тягlosti складу місцевого населення від заснування слободи Лозуватки до сучасного села Гаївки.

Аналіз досліджень і публікацій. Загалом маємо дві статті з історії Гаївки. Невелика за обсягом стаття «Гаївка» у фундаментальній історичній праці «Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область» 1974 року не містить згадок про події до 1910 року [14, с. 361]. У 2017 році видана стаття краєзнавця Василя Доценка «Гаївка» у науково-популярному виданні «Історія сіл Кіровоградського району» за загальною редакцією кандидата історичних наук Юрія Митрофаненка. Історія Гаївки вперше містить загальну інформацію про Лозуватку XVIII–XIX століть [11, с. 58–62].

Важливою для теми є книга А. В. Пивовара «Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття» 2003 року. У цій праці є Межовий план розподілу землеволодінь при фортеці Святої Єлисавети від 24 липня 1758 року. На плані позначені хутори Іванченків та Сазонів на правій притоці Аджамки при річці Лозуватці, землеволодіння Бутовича знаходяться у верхів'ях Сугаклеї Кам'януватой [21, с. 296].

У виданні «Інгульський степ» опублікована джерельна інформація А. В. Пивовара, де є згадки про слободу Лозуватку Бутовича у другій половині XVIII століття. Зокрема, у випуску третього збірника за 2018 рік вказано про виділення землі під слободу майору Бутовича і його родичам у 1767–1773 роках у 20-й роті (Старо)Аджамській та кількість поселених мешканців за результатами 4 ревізії 1784 року [19, с. 41–42, 74–75]. У п'ятому випуску за 2020 рік А. В. Пивовар подає архівні джерела за 1787–1788 роки про

перенесення церкви зі слободи Лозуватки (Бутовича) в поселення Лелеківку та зарахування слободи Лозуватки до Покровського приходу Єлисаветградського повіту [18, с.123, 165, 166]. У шостому випуску за 2021 рік вміщено карти Єлисаветградської провінції за 1767 та 1769 роки, де слобода Бутовича позначена на правобережжі Лозуватки [13, с. 26, 33]. У сьомому виданні «Інгульський степ» (2023) у статті Віктора Васильченка «Похід Кирич Герая 1769 року» зазначено про спалення слободи Бутовича татарськими військами 21 січня 1769 року [1, с. 28–46].

Джерельною базою є оцифрований фонд 172 Державного архіву Кіровоградської області «Церква Покрови Пресвятої Богородиці, с. Покровка Зінов'євського району Зінов'євської округи». Опис 1 містить 40 справ: книга указів (1792–1832), протоколи зборів членів православної общини (1919, 1923–1929), метричні книги реєстрації актів про народження, шлюб та смерть (1805–1814, 1825–1868, 1872–1874, 1876, 1881–1889, 1891–1912, 1916–1917), сповідальні відомості (1842–1853, 1860–1868, 1885, 1888–1890), формулярні списки, ревізські казки (1830–1839, 1848–1853), книги шлюбних обшуків (1840–1850). З усього 24 справи є із записами з метричних книг Покровської церкви села Покровського з 1804 по 1917 рік. У метричних книгах Покровської церкви села Покровського містяться дані про мешканців Лозуватки (Бутовича / Різанова) за XIX – початок XX століття [4].

При цьому, жодних досліджень метричних книг, що стосуються даного питання не проведено. Дослідником вперше залучається «Тетрадь метрической книги Екатеринославской епархии Елисаветградского уезда казенного села Покровского Покровской церкви» за 1805–1814 роки [4].

Мета статті. Висвітлити результати дослідження вказаної справи, встановивши імена та прізвища спадкоємців засновника слободи Бутовича та перших поселенців слободи Лозуватки, становий склад населення.

Виклад основного матеріалу. Засновник слободи Лозуватки Бутович Григорій Іванович походив зі старшинського козацького роду Бутовичів-Базилевичів сотенного містечка Зіньків Гадяцького полку Війська Запорозького. Перебував на службі у Війську Запорозькому з 1748 року, як військовий товариш; суддя (1757), виконував обов'язки писаря (1761) Слобідського козацького полку [15, с. 39]; зауряд секунд-майор (1764); зауряд прем'єр-майор (з 25.03.1771) [15, с. 50], прем'єр-майор (1771–1786) [16, с.139–150] штаб-офіцер (1773–1775) [15, с. 48] Єлисаветградського пікінерного полку, учасник російсько-турецької війни (1768–1774) [27].

Дід Бутко Ілько був Зіньківським сотником (1680, 1690). Батько Іван Ілліч значковий товариш. Дядько Василь Ілліч військовий товариш, пізніше священник Зіньківської Миколаївської церкви, від його імені походить подвійне прізвище роду Бутовичі-Базилевичі. Бутович Іван Ілліч мав п'ятеро синів, які всі були на посадах полкового та сотенного рівня: Михайло (1721 – після 1788), Григорій, Федір (1731 – після 1788), Лук'ян (? – до 1778), Іван [16, с. 139–150].

На Межовому плані розподілу земель при фортеці Святої Єлисавети від 24 липня 1758 року на лівобережжі Інгулу у басейні річки Аджамки на її правій притоці Лозуватці при гирлі балки Київцевої (Титаренкової) позначені два хутори Сазонів та Іванченків. У той само час Бутовичу відведено землеволодіння у верхів'ях Сугаклеї Кам'януватой на правобережжі Інгулу [21, с. 296].

Слобода Лозуватка була заснована на чотирьох суміжних наділах загальною площею 3820 десятин, відведених сім'ї Бутовича у Єлисаветградській провінції під заселення слобід та на інші потреби:

1) 25 червня 1767 року прем'єр-майору Бутовичу відведена ділянка №806 на 48 дворів, 1440 десятин під слободи у 20 роті Старо-Аджамській Єлисаветградського пікінерного полку [19, с. 74].

2) 25 червня 1767 року майору Бутовичу відведена ділянка №616 на 4 двори, 120 десятин для млинів у 4-й державній Калинівській окрузі [19, с. 75].

3) 7 листопада 1767 року майору Бутовичу відведено 1000 десятин під вівчарні та кінські заводи у 20 роті Старо-Аджамській Єлисаветградського пікінерного полку [19, с. 41–42].

4) 20 червня 1773 року дружині Бутовича відведена ділянка №806 на 42 двори, 1260 десятин під слободи у 20 роті Старо-Аджамській Єлисаветградського пікінерного полку [19, с. 74].

21 січня 1769 року татари спалили двори в слободі майора Бутовича [22, с. 33].

У 1774 році колишній полковий суддя поміщик Бутович скаржився, що його піддані з Лозуватої Балки втекли на Січ під збройною охороною запорожців [14, с. 18].

На початок 1784 року у слободі Лозуватці майора Бутовича Єлисаветградського повіту на площі 3360 десятин удобної землі було 284 поселених душ, з них чоловічої статі 150, жіночої – 134 [17, с. 292].

Слобода – тип поселення, при заснуванні якого власник землі, на якій було розташоване поселення, звільняв його мешканців на певний час від виконання повинностей та сплати податків. Ці пільги надавалися з метою залучити переселенців для освоєння територій, що колонізувалися або були спустошені внаслідок війни чи стихійного лиха. Після закінчення терміну пільг слобода ставала поселенням зі звичайним статусом [2]. Лозуватка мала статус слободи до 1814 року. Від 1825 року поселення вже називалося сільцем (деревня). Це свідчить, що пільгові слобідські умови для засновників Лозуватки закінчилися в період між 1814 та 1825 роками [4].

У 1786 році у поселенні Покровському Єлисаветградського повіту будувалася Покровська церква [18, с. 165]. 1787 року слободу Лозуватку (за малочисельністю) причислено до Покровського приходу [18, с. 166], а наступного року церкву зі слободи Лозуватки (Бутовича) перенесено в поселення Лелеківку Єлисаветградського повіту [18, с. 166]. На початок 1784 року майор Бутович також володів сільцем (деревня) Інгульським (нині територія району Лелеківка міста Кропивницького): 60 десятин удобної землі, 188 поселених душ, з них чоловічої статі 100, жіночої – 88 [17, с. 288].

Таким чином, у Лозуватці (Бутовича) повністю припинив функціонування раніше відкритий приход. З 1787 року слободу Лозуватку приєднано до сусіднього приходу Покровської церкви села Покровського, відтак у цій церкві робилися метричні записи про мешканців слободи Лозуватки [20, с. 117, 123].

За метриками Покровської церкви 1805–1814 року, мешканці слободи Лозуватки поділялися на кілька станів: поміщики дворяни, жителі слободи Лозуватки піддані поміщика Різанова (поміщиці Різанової), дворові.^[4]

Переважна більшість населення належали до підданих поміщиків Різанових слободи Лозуватки.

Із запису про народження 24.11.1807 року є інформація про чотирьох дворових: Іван, його дружина Явдоха, їхня дочка Катерина та хрещена дитини Агафія Михайлова. Прізвища дворових не вказано.

У 1805–1814 роках у метриках Покровського згадано трьох дворян поміщиків слободи Лозуватки: надвірний радник Різанов Роман Іванович, поміщиця слободи Лозуватка Різанова Авдотія донька Григорія Бутовича, Різанова Наталія Романівна 26.08.1807 р.н. У 1806–1807 роках у записах змінюється власник слободи Лозуватки із Різанова на Різанову (після 4.05.1807). Очевидно, чоловік відійшов від справ.

Про Наталію Різанову не було відомо нічого в той само час, коли старші діти Різанових Марія, Андрій та Ганна (у заміжжі Петкович) прославилися як покровителі й меценати Товариства поширення грамоти й ремесел в Єлисаветграді у 1870-х роках [24].

Через чотири дня після народження Наталії Різанової, 30 серпня 1807 року, її хрещено в Покровській церкві. Хрещеною матір'ю доньки Різанових стала поміщиця Михальчиха. Суддя Бутович Григорій та обозний Михальча перебували на службі у Слобідському козацькому полку, разом вирішували особисті питання, як от 1759 року полкові обозний Михалча та суддя Бутович отримали ґрунти й сіножаті у слободі Грузькій

[14, с. 17]. 1764 року зауряд полковник Михалча Василь Панасович та зауряд секунд-майор Бутович Григорій Іванович входять у штаб-офіцерський склад Єлисаветградського пікінерного полку [15, с. 50]. Як видно, давні знайомі товаришували і родинами.

Прізвище поміщика Михалча утворено за одним зразком як і патроніми лозуватчан Іванча, Андіуча. Фемінітиви до цих прізвищ формуються за допомогою суфікса *их-* : Михалчиха, Андріучиха, Іванчиха.

Ще одна дворянка, Марія дружина Тимофія Мартинова згадується 5 травня 1807 року у зв'язку із хрещенням доньки Пелагії слободи Лозуватки Різанової підданого Михайла Іванченка і дружини Стефаниди. 18 років раніше, 4 березня 1789 року, тих самих законних батьків Іванченків слободи Лозуватки Бутовича младеницу Євдокію хрестила в Успенській церкві Єлисаветграда ще тоді незаміжня Євдокія донька майора Григорія Бутовича [23, с. 354]. Чомусь із лозуватчанами Іванченками Михайлом та Степанидою кумалися дворяни.

До розуміння близьких відносин між жителями Іванченками та дворянами Бутовичами зауважмо такі факти. Ще до заснування Лозуватки Бутовича 1758 року на річці Лозуватці був хутір Іванченків [21, с. 296]. 1756 року Іван Іванченко був бургомістром поселення на Подолі при фортеці святої Єлисавети, в той само час як Григорій Бутович був суддею у самій фортеці [15, с. 39].

Усі записи у метричних книгах Покровської церкви села Покровського за 1805–1814 рік зроблено покровським священником Гавриїлом Кандаловським. Нині у Покровському є ліва притока Аджамки, яка зветься Кандалова балка. Там священник мав землі. Людей духовного стану у Лозуватці не було, але лозуватчани кумалися із покровським священником та його дружиною. 30 лютого 1810 року покровська попаддя Акилина Кандаловська стала хрещеною матір'ю (восприемница) Марії законних батьків Бондаренко Мирона та Гликерії. 26 травня 1813 року різанівський житель Лівак Василь став хрещеним батьком Федора сина покровського священника Кандаловського Гавриїла. Як виняток, немовля хрестив отець Яків Ридзиновев (нерозб.).

Загалом, Лівак Василь записаний як «восприемник» найбільшу кількість разів. Він став хрещеним батьком 8 дітям – п'ять разів у Лозуватці, тричі у Покровському. Про популярність Лівака Василя свідчить запис у метричній книзі від 27 березня 1813 року, що померла «у покровського поселянина Аврама но Ливакова дочь». Це єдиний запис дружини за прізвищем батька у покровських метриках 1805–1814 років. Серед жінок слободи Лозуватки найчастіше кумою ставала Любовія Мицикова – 6 разів.

За 1805–1814 роки зафіксовано 98 народжень у слободі Лозуватка, 4 шлюби і 23 записи про смерть [4].

У слободі Лозуватці зустрічаються 68 прізвищ: Андріученко (Андріуц, Андріуча), Бало, Баркар, Бондар (Бондаренко), Борщ, Бурлака, Вапник, Волокита, Гаража, Гаркуша, Горецький, Гриненко, Гриценко, Даниленко, Данилко, Дігтяр (Дігтяренко), Іванченко (Іванча), Ігнатенко, Каменщик, Капера (Капиренко), Каташинський (Каташевський), Катеринич (Катериниченко), Колива, Кривенко, Куліш, Курочка (Курка), Кучер, Лівак (Левак, Ліваченко), Литовченко, Марусенко, Марченко, Мірошник (Мірошниченко), Михаєнко, Мицика (Мициченко), Нецупаило (Нецупайленко), Орехов (Оріхов), Отаманенко, Паламаренко, Панасенко, Пилипенко (Пелипенко), Покотиленко (Покотило), Поликов, Полянський, Попович, Прикашин, Решмедило, Різанов, Савченко, Садовник, Салієнко, Саренко, Сіренко, Скрипниченко, Сопільняченко, Сула, Сиротік, Тимошенко, Тіперенко (Тіпаренко, Теперенко, Тіпера, Тепера), Ткач, Тумак (Товмак, Томаченко), Тритяк, Требунинський, Цуркан, Чабаник (Чебан, Чебаник, Чебанник, Чебаненко), Череватенко, Черноморчиха, Шпак. Такі прізвища як Орехов, Поликов (Поляков) є типовими для мешканців сусіднього поселення Покровського.

Виявлено прізвища-фемінітиви, що утворювалися за чотирма зразками:

1) Із суфіксом *их-* формувалися прізвища жінок від коротших варіантів основи прізвища чоловіка: Андріучиха (Андреучиха), Іванчиха, Покотилиха, Сулиха, Тїпериха,

Чабаниха. При чому, в Гаївці в усному мовленні збереглася нині традиція називати жінку з роду Андріученків як Андріучиха.

2) Прізвища жінов із суфіксом к-: Богданка, Дігтярка, Лівачка, Садовнича, Томачка.

3) Найпоширенішим було творення прізвищ жінок із суфіксом ов-/ев-: Борщева, Дігтярева, Іванченкова, Лівачова, Мицикова (Мецикова, Мицицикова, Мициченкова), Салфенкова, Саренкова, Чабаникова (Чебанникова), Шпакова.

4) Один випадок прізвища-фемінітиву на івн- на означення доньки: Бондарівна.

У 1920-і – 1930-і роки ХХ століття у селах Гаївської сільської ради зустрічається 18 (або 27%) із 68 зазначених прізвищ мешканців слободи Лозуватки 1805–1814 років: Андріученко, Баркар, Бондар, Бондаренко, Дігтяренко, Ігнатенко, Каташинський, Катеринич, Лівак, Покотило, Савченко, Салієнко, Сіренко, Скрипниченко, Теперенко, Цуркан, Чабаник, Череватенко [10, с. 36–121].

Одне прізвище Бало стало вуличним прізвищем окремої гілки Савченків. У першій половині ХХ століття ліву притоку Лозуватки називали Баленкова балка за Балом – Савченком Петром Андрійовичем [12].

На 1930-і роки частина лозуватських прізвищ, а саме Катеринич, Скрипниченко, Цуркан, зустрічалися виключно у селі Буланівці, Баркар – у Лозуватці та Буланівці [10, с. 36–121]. У 1812–1827 роках поміщики Петковичі Олександр Ілліч та Ганна Романівна (у дівоцтві Різанова) наново заселили Буланівку мешканцями з Лозуватки та Браїлівки [5; 25, с. 50, 51, 83]. Тоді носії означених прізвищ потрапили на Буланівку з Лозуватки.

У метриках слободи Лозуватки Бутовича 1781, 1783 року є деякі прізвища (Андріученко, Бондаренко, Лівак, Ткач, Томак, Шпак) та особи (Лівак Кузьма 1735–1811, подружжя Шпаків Онуфрія та Параски, Бондаренко Іван), що і в метриках села Покровського 1805–1814 років [9, а. 297–299; 8, а. 43–44].

За переписом 2001 року у Гаївці проживали мешканці з прізвищами, що є тут з 1805–1814 років: Андріученко, Баркар, Ігнатенко, Катеринич, Савченко, Салієнко, Скрипниченко, Цуркан, Чабаник [3].

Таким чином, простежується тяглість складу населення місцевості від заснування слободи Лозуватки Бутовича в останній третині ХVIII століття до сучасного села Гаївки.

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження.

Дворянин майор Бутович заснував слободу Лозуватка у басейнах річки Лозуватки та балки Козацької на чотирьох наділах, відведених йому 25 червня і 7 листопада 1767 року, та його дружині 20 червня 1773 року. У метричних книгах села Лозуватки за 1781, 1783 роки записані прізвища та особи, які зустрічаються пізніше і в метричних книгах Покровської церкви села Покровського, адже з 1787 року Лозуватку причислено до Покровського приходу. Покровські метрики за 1805–1814 роки містять записи про більше триста жителів слободи Лозуватки підданих поміщиків Різанова Романа та його дружини Різанової Явдохи дочки Григорія Бутовича. 27% із 68 прізвищ зустрічаються на тій само території, у Гаївській сільській раді, у першій половині ХХ століття. Про тяглість складу населення в місцевості від заснування слободи Лозуватки до Гаївки початку ХХІ століття свідчать прізвища, зафіксовані в переписі населення Гаївської сільської ради 2001 року: Андріученко, Баркар, Ігнатенко, Катеринич, Савченко, Салієнко, Скрипниченко, Цуркан, Чабаник.

Автором уперше укладені Алфавітно-гніздовий список прізвищ мешканців слободи Лозуватки за 1805–1814 роки, таблиці «Дані про народження, шлюби та померлих слободи Лозуватки поміщика Різанова (поміщиці Різанової) за метричними книгами Єлисаветградського повіту казенного села Покровського Покровської церкви за 1805–1814 роки». Особисті дані метрик Покровської церкви щодо мешканців слободи Лозуватки за 1805–1814 роки дають змогу укласти власні родоводи тим, хто мешкає в Гаївці або походить з місцевості. Особисті дані про першопоселенців слободи допоможуть дослідникам у подальшому знайти місцевості, звідки вийшли засновники Лозуватки. Є

перспектива продовжити виписку даних про мешканців Лозуватки з метричних книг XVIII та XIX століть, що дасть можливість простежувати як спадкоємність родів місцевості, так і детальніше усвідомлювати тяглість складу населення місцевості від його заснування. Даний напрямок роботи сприятиме формуванню повноцінної особистої, родової, містечкової, регіональної та національної ідентичностей громадян.

Список використаних джерел та літератури.

1. Васильченко Віктор. Про похід Кири́м Ге́рая 1769 року. Інгульський Степ. Збірник. Вип. VII / Упорядник В.А. Сердюк. Київ: Ярославів вал, 2023. 620 с.
2. Вортман Д.Я. Слобода. Енциклопедія історії України http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Sloboda
3. Гаївська сільська рада Кіровоградського району. Перепис населення України 2001 року
4. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКіроО): ф.172, оп.1., спр.1.
5. ДАКіроО: ф.488, оп.1, спр.78.
6. ДАКіроО: ф.Р-293, оп.5, спр.171, а.104.
7. ДАКіроО: ф.Р-3986, оп.1, спр.26, а.3-4.
8. ДАОО: ф.37, оп.3, спр.6.
9. ДАОО: ф.37, оп.15, спр.32.
10. Доценко В. Вихід. Дума про голод. Кіровоград: Центр.-Укр.вид-во, 2008. 136 с.
11. Доценко В.О. Гаївка. Історія сіл Кіровоградського району / Авт.кол.; під заг. ред. Ю.С.Митрофаненка. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2017. 196 с.
12. Доценко В. Імена. Дослідження назв та короткий опис поселень, балок та деяких інших місцевостей у Гаївській сільській раді та довкола (словник-довідник). Рекомендовано до друку Вченою радою КОІППО, м. Кіровоград, 16.04.2003 (на правах рукопису).
13. Інгульський Степ. Збірник. Вип. VI. / Упорядник В.А. Сердюк. Київ: Ярославів вал, 2021.
14. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. Київ: Інститут історії АН УРСР, 1972.
15. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. Запорожье: Просвіта, 2011. 336 с.
16. Модзалевский В. Л. «Малороссийский родословник». Том 1 (С.1-291). А – Д. Киев. Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К°. Крещатик № 42. 1908.
17. Пивовар А.В. Відомості 1784 року про заселення правобережних повітів (РГАДА. Ф. 16, д. 693, ч. 6, лл. 147–154. Інгульський Степ. Збірник. Вип. III. / Упорядник В.А. Сердюк. Київ: Ярославів вал, 2018.
18. Пивовар А.В. Відомості 1815 року про церкви Катеринославської єпархії у повітах Херсонської губернії з додатком описів архівних джерел. Інгульський Степ. Збірник. Вип. V. / Упорядник В.А. Сердюк. Київ: Ярославів вал, 2020. С. 136–251.
19. Пивовар А.В. Деякі відомості з історії роздачі земель у Єлисаветградській провінції. Інгульський степ. Збірник. Випуск III / Упорядник В.А. Сердюк. Київ: Ярославів Вал, 2018. 456 с.
20. Пивовар А.В. До питання про церковне будівництво на території краю XVIII – XIX ст. Інгульський Степ. Збірник. Вип. III. / Упорядник В.А. Сердюк. Київ: Ярославів вал, 2018. 456 с.
21. Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003.

22. Пивовар А.В. Про план зведення Єлисаветградської провінції 1776 року та його наслідки. Інгульський Степ. Збірник. Вип. VI. / Упорядник В.А. Сердюк. Київ: Ярославів вал, 2021.
23. Пікуль С. Виписки по родам відомих землевласників краю з доступних метричних книг церков м. Єлисаветград 1781–1919 років. Інгульський Степ. Збірник. Вип. VII / Упорядник В. А. Сердюк. Київ: Ярославів Вал, 2023. 620 с.
24. Рябков П.З. Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел 1873–1898 г. Елисаветград: Паровая Лито-Типография М. А. Гольденберга, 1898.
25. Список сельских обществ Александрийского уезда 1907 г. Александрия: Типография Райхельсона, 1908.
26. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т.1. Київ: Наукова думка, 1990.
27. <https://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:1314062>

Іван КАРПИНСЬКИЙ
БУДІВНИЦТВО ПЕРШОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ
СВЯТО-СТЕФАНІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ В СЕЛІ ВОЙНІВЦІ
(студент I курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Л. М. Філоретова

Анотація. У праці розкрито питання, що стосується процесу зведення першої дерев'яної Свято-Стефанівської церкви (1782–1785 р.) в с. Войнівці Олександрійського району Кіровоградської області. Також додатково згадується: етнічний склад населення села та історичні постаті, причетні до будівництва церкви. Всі дати пишуться мовою оригінальних джерел – за юліанським календарем.

Ключові слова: с. Войнівка, Свято-Стефанівська церква, князь Антон Стратинович, архієпископ Никифір Слов'янський та Херсонський, священник Іван Назаревський.

Постановка проблеми. У середині XVIII ст. церква відігравала важливу роль у житті людей – не тільки в плані релігійних потреб, а й у веденні реєстрації актів громадського стану, сприянню освіти, формуванню цінностей, тощо. Тому більшість населених пунктів формувалися саме навколо цієї релігійної установи.

Таким чином, Свято-Стефанівська церква відіграла вагому роль у становленні с. Войнівки. Але досі залишалося невідомим, коли точно була закладена, збудована та освячена перша дерев'яна Свято-Стефанівська церква в с. Войнівці, хто сприяв її заснуванню, які були труднощі на етапі будівництва, хто став першим священиком, а також, як саме відбувалася юридична й релігійна процедура становлення даної церкви.

Аналіз досліджень і публікацій. 1873 року в «Херсонських єпархіальних відомостях» було опубліковано роботу священика та краєзнавця м. Олександрії В. Никифорова, в якій він надав лише загальні факти про першу церкву в с. Войнівці – її власний прихід та рік побудови [2]. Пізніше, в 1899 році, в тих же «Херсонських єпархіальних відомостях», була викладена праця священника Свято-Стефанівської церкви с. Войнівки Іллі Легейди. Дана робота стосувалася будівництва нової церкви, яке тривало з 1 травня 1897 по 29 грудня 1898 роки, оскільки стара знаходилася в аварійному стані, її стану перед знесенням, а також зазначено рік побудови – 1784 [3] (цей же рік приводив і В. Никифоров у своїй праці).

На окрему увагу заслуговує таке видання, як «Інгульський степ», в якому опубліковано пряму джерельну інформацію від А.В. Пивовара, де міститься інформація про першу Свято-Стефанівську церкву с. Войнівки [7].

Загалом, якихось ґрунтовних досліджень, щодо даного питання не проводилося. Джерельною базою цієї роботи є справа, яка була віднайдена автором, – «О постройке Стефановской церкви в с. Воиновке Александрийского уезда», що зберігається в Державному архіві Одеської області [1].

Метою статті є дослідження хронологічної послідовності будівництва Свято-Стефанівської церкви та аналіз загальних аспектів її становлення, оскільки церковне будівництво відігравало помітну роль у внутрішньому житті місцевих громад.

Виклад основного матеріалу. Започаткування першої церкви в с. Войнівці повністю проводилося за бажанням і кошти поміщика даного поселення – князя Антона Стратиновича [1, арк. 1 і 6].

1 серпня 1782 року, перебуваючи при цьому в слободі Войнівці, князь Антон Стратинович сформулював своє перше донесення до преосвященного архієпископа Никифора Слов'янського і Херсонського. У даному донесенні Стратинович просив архієпископа видати дозвіл на будівництво церкви на честь архідиякона Стефана. Це

прагнення було аргументовано тим, що інші церковні споруди (мається на увазі Свято-Миколаївська ш. Бечії (м. Олександрії) і Свято-Троїцька ш. Вараждиня (с. Протопопівки) знаходилися на великій відстані від слободи Войнівки, через що жителі цього поселення мали труднощі в отриманні церковних послуг. При цьому, як зазначав поміщик, в слободі налічувалось 73 двори і 412 чоловік населення (більш за все, поміщиком мається на увазі кількість дворів, які він міг заселити. З метричних книг Свято-Стефанівської церкви с. Войнівки, за 1792–1794 роки, можна дізнатися, що дійсна кількість дворів на 1782 рік була значно меншою – приблизно 35–40). Додатково Стратиневич повідомляв архієпископа, що церковнослужителям буде виділено жалування та землю під оранку й сінокоси, відправивши вже на той час прохання про відмежування цієї земельної ділянки до Новоросійської губернської канцелярії [1, арк. 1].

6 серпня Новоросійська губернська канцелярія написала промеморію до Слов'янської духовної консисторії, де говорилося, що канцелярія, розглянувши прохання Антона Стратиневича, постановила: сформувати та видати наказ до межевої експедиції, щоб відвести під церкву потрібну кількість орної та сіножатної землі. Новоросійська губернська канцелярія наголосила на тому, що духовна консисторія могла надати дозвіл на будівництво церкви лише після відмежування вище наведеної земельної ділянки. Ця промеморія надійшла до консисторії 12 серпня [1, арк. 6].

11 серпня перше донесення князя Антона Стратиневича було прийнято в Слов'янській духовній консисторії [1, арк. 1]. 12 серпня архієпископом Никифором було видано резолюцію, відповідно до якої, того ж числа, Слов'янська духовна консисторія сформувала наказ до Єлисаветградського духовного правління. Цей наказ велів правлінню провести перевірку в слободі Войнівці, щоб з'ясувати стан готовності до започаткування церковної установи, а потім подати звіт проведеної роботи архієпископу Никифору [1, арк. 2 та 2 зв.].

Відповідно до цієї перевірки формувався дозвіл на будівництво, якщо було виконано такі обов'язкові пункти: а) відмежовано земельну ділянку для церковнослужителів під оранку й сінокоси; б) назначений головний будівельник, який відповідає за будівництво; в) знайдений або ж проводяться пошуки священика, який буде назначений до церкви; г) вже заготовлені або заготовлюються матеріали для будівництва.

14 серпня в консисторії було заведено справу про будівництво Свято-Стефанівської церкви в слободі Войнівці [1, арк. 1а]. 18 серпня Єлисаветградське духовне правління отримало наказ від 12 серпня, й подало рапорт до консисторії, заявивши, що духовне правління, відповідно до наказу, зайнялося даним питанням. Цей рапорт надійшов до Слов'янської духовної консисторії 31 серпня [1, арк. 4].

18 вересня, перебуваючи в Новогригоріївську, князь Антон Стратиневич відправив ще одне донесення до архієпископа Никифора, де заявляв, що він не має бажання відводити землю для церковнослужителів, через те, що ця земельна ділянка йому дорого обійшлася в купівлі. Але при цьому, «заради спільної вигоди», він пропонував, що продовольство (їжа та сіно), яке повинно було вирощуватися та збиратися церковнослужителями на вище згаданій землі, буде постачатися жителями слободи Войнівки. Наприкінці цього донесення даний поміщик просив архієпископа погодити цю пропозицію та надати дозвіл на будівництво церкви, а також додатково зазначив, що ліс під вирубку дерева, яке повинно було піти на будівництво, станом на 18 вересня 1782 року, вже був заготовлений [1, арк. 7].

3 жовтня друге донесення від князя Антона Стратиневича надійшло до Слов'янської духовної консисторії [1, арк. 7]. Відповідь консисторії на дане донесення було отримано в проміжку 3–13 жовтня (точної дати не вказано). У цій відповіді зазначалося, що по-перше, Єлисаветградське духовне правління, на той час, ще не прислало до даної консисторії звіту своєї перевірки. По-друге, у відповіді консисторія окремо зазначила, що церковні установи обов'язково повинні були мати власну земельну ділянку під оранку та сінокоси для церковнослужителів (цим пунктом, фактично, була

відкинута пропозиція Антона Стратиновича від 18 вересня). Тому через ці аспекти Слов'янська духовна консисторія ще не могла остаточно надати дозвіл на будівництво даної церковної споруди [1, арк. 8-9].

13 жовтня Слов'янською духовною консисторією було сформовано дублікат наказу до Єлисаветградського духовного правління. Даний дублікат формувався відповідно до оригіналу наказу від 12 серпня, тому цей документ повторював всі ті самі накази, що й сам оригінал [1, арк. 3 та 3 зв.].

19 жовтня Єлисаветградське духовне правління отримало дублікат і подало рапорт до консисторії, вказавши в даному рапорті, що це питання ще раз розглянеться [1, арк. 5].

Збором інформації, що стосується будівництва Свято-Стефанівської церкви в слободі Войнівці, займалися Петряківський та Чечелівський священники – Іван Карлецький та Василь Лисаков [1, арк. 10 зв., 11 і 11а]. Їх завданням було провести перевірку у Войнівці, зібравши відомості, що стосуються будівництва церкви в даному поселенні, а потім сформувати звіт про проведену роботу й надіслати цей звіт до Єлисаветградського духовного правління.

Вище наведені священослужителі вперше навідалися до Войнівки ще 6 вересня та встановили наступне: слобода налічувала до 70 дворів, плану будівництва церкви не було, як і самого головного будівельника, місце під будівництво було підібрано вдало й передбачалося, що церква буде дерев'яна, на кам'яному фундаменті (в дійсності церкву збудували без кам'яного фундаменту [3]), матеріалу для будівництва ще не було заготовлено, а також не малося в наявності й речей, які повинні оздоблювати внутрішнє приміщення церкви. Окремо наголошувалося, що на місце першого священника був назначений Іван Назаревський, який на той час від'їхав до свого архіпастиря за звільненням. Антон Стратинович же в свою чергу заявив, що він проти відведення земельної ділянки під потреби церковнослужителів – аргументувавши це тим, що дана земля йому дорого обійшлася (якраз після цього візиту Стратинович і сформував друге донесення, яке датується 18 вересням). Також поміщик зазначив священникам, що він знайде головного будівельника та закупить за свій власний рахунок всі необхідні речі, які повинні оснащати церковне приміщення [1, арк. 11-11а].

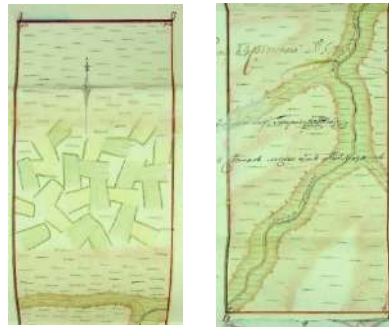
Наступного разу ці ж священники відвідали дане поселення 20 жовтня, відповідно до дублікатного наказу від 13 жовтня. Священослужителі з'ясували, що для будівництва було заготовлено *«більше сотні різаного соснового дерева»*, а всього іншого, про що йшлося вище, й досі не було в наявності [1, арк. 11а].

26 жовтня священники сформували загальний звіт з висновками двох перевірочних візитів і відправили його до Єлисаветградського духовного правління [1, арк. 11-11а зв.].

31 жовтня звіт від Петряківського й Чечелівського священників надійшов до духовного правління [1, арк. 11]. Того ж числа правління сформувало рапорт про проведену роботу, прикріпивши додатком й оригінал звіту Івана Карлецького та Василя Лисакова. Цей рапорт був відправлений до Слов'янської духовної консисторії, архієпископу Никифору, відповідно до наказу від 12 серпня [1, арк. 10 і 10 зв.]. Даний рапорт від правління надійшов до консисторії 4 листопада 1782 року [1, арк. 10].

13 травня 1783 року, перебуваючи в шанці Дмитрівському, князь Антон Стратинович написав своє третє донесення до архієпископа Никифора, де заявив, що ним все ж таки було виділено 120 десятин землі під оранку та сіножатні для церковнослужителів, і межевою експедицією був складений план цієї земельної ділянки. На цей час Стратинович вже знайшов і затвердив головного будівельника, а також було повністю заготовлено весь будівельний матеріал. Саме головне – в цьому донесенні вперше згадується, що населення Войнівки є *«малоросійської породи»* (етнічно українці, але на імперський та колоніальний лад - малороси) [1, арк. 12].

План земельної ділянки, яка відмежовувалася церковнослужителям під пашні та сінокоси був складений 5 січня 1783 року. Даний земляний план був створений межувальником підпоручиком Іллею Санбуловичем і затверджений землеміром Гаврилом Радуловичем [1, арк. 14].

План землі, яка відводилась для церковнослужителів під оранку та сіножатні [1, арк. 14]

Територія землі, яка відмежовувалася церковнослужителям, на Google мапах
(складено Іваном Карпинським)

17 травня, перебуваючи у Войнівці, князь Антон Стратиневич підготував своє четверте донесення і додатково до цього й лист, відправивши все це зі священником Федором Негрицьким до консисторії, щоб того затвердили на посаді першого священнослужителя [1, арк. 19 і 20].

У самому ж донесенні й листі Антон Стратиневич наводить відомості про самого священника: його поведінку, походження, родичів і т.п. Поміщик же познайомився з даним священнослужителем в Молдові, під час російсько-турецької війни 1768–1774 років. Кандидатура Негрицького, скоріш за все, була відхилена, оскільки відомості про нього далі зникають зі всіх документів, а продовжує фігурувати вже вище згаданий Іван Назаревський) [1, арк. 19 і 20].

Чому Антон Стратиневич обрав другого священника, хоча при цьому знав, що вже було назначено Івана Назаревського – невідомо. Стосовно цього питання можна припустити багато гіпотез, але щоб зрозуміти повну картину – треба ознайомитись з паралельними джерелами, які автором поки що не досліджені, а саме: *«Об определении священника Иоанна Назаревского в сел. Войновку Елисаветградского уезда»* [8], *«О принятии заграничного священника Феодора Недрицкого и об определении к какому либо месту»* [9].

Після третього та четвертого донесення від Стратиневича архієпископ Никифір видав другу резолюцію, в якій передбачалося наказати протоієрею Дмитру Смолодовичу закласти у слободі Войнівці церкву *«на честь святого архідиякона Стефана»*. Але це мало відбутися лише у тому випадку, якщо не виявиться ніяких перешкод на даному шляху. Якщо було б щось не так, або ж ця слобода була б заселена не *«іноземцями»* (саме головне наголошення було на етнічному населенні даного поселення), то Єлисаветградське духовне правління повинно було сформувати другу перевірку –

написавши звіт проведеної роботи й відправивши його до консисторії архієпископу Никифору [1, арк. 12 зв.].

13 червня, відповідно до резолюції, Слов'янською духовною консисторією був сформований наказ Дмитру Смолодовичу [1, арк. 16-17].

24 серпня вище згаданий протоієрей подав рапорт, який був прийнятий в консисторії 7 вересня. У рапорті Дмитро Смолодович зазначив, попередньо провівши перевірку, що населення слободи – дійсно *«іноземці»*, а церква повністю готова до будівництва: була відведена земля для церковнослужителів, а також заготовлені всі матеріали для будівництва (дубовий та сосновий ліс). Тому, відповідно до наказу консисторії від 13 червня, 20 серпня 1783 року Дмитром Смолодовичем було освячено місце, де повинна була стояти церковна споруда, та дано наказ про початок будівництва [1, арк. 18 і 18 зв.].

26 жовтня 1784 року, перебуваючи у Войнівці, князь Антон Стратиневич сформував своє п'яте та останнє донесення, в якому зазначив, що церква вже добудована, але ще проводилося внутрішнє оздоблення церковної будівлі, тому поміщик просив дозволу від архієпископа Никифора на освячення даної церкви [1, арк. 21].

13 листопада Слов'янська духовна консисторія видала наказ до Крюковського духовного правління, щоб ним було проведено перепис речей церкви. Після складання даного списку, рапортом до Слов'янської духовної консисторії було подано прохання на освячення церковної установи, отримання Святого Антимінсу і благословенної грамоти – прикріпивши додатково до цього рапорту й сам реєстр речей. Святий Антимінс і благословенну грамоту повинен був забрати обраний священник Свято-Стефанівської церкви – Іван Назаревський [1, арк. 22–23].

22 листопада наказ від консисторії надійшов до Крюковського духовного правління, дане правління подало рапорт про отримання цього наказу 23 листопада, а 10 грудня цей рапорт дійшов до консисторії [1, арк. 24].

30 січня 1785 року Олександрійське духовне правління сформувало свій рапорт до Слов'янської духовної консисторії, відповідно до наказу від 13 листопада 1784 року. У цьому рапорті правлінням було подано прохання про видачу Святого Антимінсу і благословенної грамоти, але зазначено, що через хворобу священник Іван Назаревський не міг поки що отримати дані речі. Додатково до рапорту було прикріплено й складений реєстр речей [1, арк. 28–28 зв.].

1 листопада, перебуваючи у Войнівці, князь Антон Стратиневич написав свій останній лист до архієпископа Никифора. У цьому листі Стратиневич повідомив, що церква була повністю добудована ще в 1784 році, а на час складання цього листа повністю оснащена всіма речами. Тому Стратиневич відправив ктитора і священника Івана Назаревського, який вже на той час одужав, до Слов'янської духовної консисторії, щоб забрати благословенну грамоту й Святий Антимінс [1, арк. 29].

10 листопада архієпископ Никифір видав третю резолюцію (дана резолюція не збереглася, але збереглися додаткові джерела – накази, які приводиться нижче), а вже 11 листопада Слов'янська духовна консисторія, відповідно до резолюції, сформувала два накази до Олександрійського духовного правління.

Одним наказом консисторія веліла, щоб дане правління освятило церковну будівлю *«на божу службу»* [1, арк. 31 і 31 зв.].

Другим наказом було сказано, що благословенна грамота і Святий Антимінс були видані цього ж 11 числа архієпископом Никифором священнику Івану Назаревському, тому Олександрійська духовна консисторія повинна була видати Свято-Стефанівській церкві повчальну книгу, взявши за цю книгу: 3 рублі та 14 копійок – приславши потім ці гроші до консисторії [1, арк. 32].

23 листопада Олександрійське духовне правління отримало дані накази і відзвітувало про їх отримання 25 числа. Цей рапорт надійшов до Слов'янської духовної консисторії 7 грудня [1, арк. 34].

19 грудня протоієрей Нестор Павловський подав останній рапорт до консисторії, де доповів, що Свято-Стефанівська церква була ним освячена 9 грудня 1785 року [1, арк. 35].

Цей останній рапорт був отриманий Слов'янською духовною консисторією того ж 19 грудня [1, арк. 35].

Перша дерев'яна Свято-Стефанівська церква

на 1 верстовій топографічній мапі 1850 року [4],

3-х верстовій мапі Шуберта 1850-х [5] і плані землі Д. М. Канівальського 1820-х років [6]

Територія, де розташовувалась перша дерев'яна Свято-Стефанівська церква, на сучасній супутниковій мапі (складено Іваном Карпинським)

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження. З даної роботи можна зрозуміти, що будівництво церкви на кінець XVIII ст. – це кропіткий і довготривалий процес, який потребує значних сил і ресурсів. Підводячи підсумки, можна тепер впевнено говорити, що закладена перша дерев'яна Свято-Стефанівська церква с. Войнівки 20 (31) серпня 1783 року протоієреєм Дмитром Смолодовичем, станом на 26 жовтня (6 листопада) 1784 р. дана церковна споруда була добудована, 11 (22) листопада 1785 р. Іван Назаревський отримав від архієпископа Никифора Святий Антимінс і благословенну грамоту, а вже 9 (20) грудня 1785 р. церква була освячена протоієреєм Нестором Павловським – офіційно запрацювавши з 9 (20) грудня 1785 р.

У подальших перспективах – дослідити вже вище згадані особисті справи священників Івана Назаревського і Федора Негрицького, а також продовжити дослідження діяльності Свято-Стефанівської церкви на теренах с. Войнівки, Користівки (поселення, яке було приєднане до Войнівки за часи СРСР) та сел. Приютівки.

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАОО). Ф. 37. Оп. 1а. Спр. 20. О постройке Стефановской церкви в с. Воиновке. 1782–1785.
2. Одеська національна наукова бібліотека. Херсонські єпархіальні відомості. 1873.

№ 19. 566 с. URL: <https://odnb.odessa.ua/rarities/item/439#view>.

3.Одеська національна наукова бібліотека. Херсонські єпархіальні відомості. 1899.
№ 21. 579 с. URL: <https://odnb.odessa.ua/rarities/item/528?category=62#view>.

4.Перша верстова топографічна мапа 3-15. 25 жовтня (6 листопада) 1850 р. Надано красзнавцем с. Протопопівки та Олександрійського району А. В. Заболотнім.

5.Freemap.com.ua. 3-х верстова мапа Шуберта 26-11. 1850-х. URL: <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-trexverstovki-s-privyazkoj-dlya-gps/karta-trexverstovka-26-11/>.

6.ДАКО. Ф. 490. Оп. 1. Спр. 6. Геометрический специальный план с. Воиновки с д. Белой Горкой, принадлежащих помещику Коновальскому Д. М. 1820-х.

7.Сердюк В.А. Інгульський степ. Вип. I-VIII. 2016-2023.

8.Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 37. Оп. 1. Спр. 1. Об определении священника Иоанна Назаревского в сел. Войновку Елисаветградского уезда. 1783.

9.ДАОО. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 5. О принятии заграничного священника Феодора Недрицкого и об определении к какому либо месту. 1784.

Микола ПОПОВ

**МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ І БРОШУРА «САМОСТІЙНА УКРАЇНА»:
ІДЕЇ, ДІЯЛЬНІСТЬ, СПАДЩИНА**

*(студент IV курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії*

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О. М. Марченко

Анотація. У статті подано інформацію про життя та діяльність Миколи Міхновського – одного з провідних діячів українського національно-визвольного руху початку XX ст. Розглянуто його виховання, освіту, участь у студентських та політичних організаціях, адвокатську практику й активну громадсько-політичну роботу. Особливий акцент зроблено на значенні брошури «Самостійна Україна», яка стала маніфестом українського самостійництва та символом боротьби за незалежність. Також висвітлено діяльність Міхновського у створенні Української Народної партії, військових формувань і видавничій сфері. Завершується стаття описом останніх років його життя та трагічної загибелі.

Ключові слова: Микола Міхновський, Самостійна Україна, національно-визвольний рух, український націоналізм, українська державність, національна самосвідомість.

Постановка проблеми. У другій половині XIX – на початку XX століття український національно-визвольний рух опинився на етапі пошуку власної ідеології та стратегії боротьби за незалежність. В умовах жорсткої русифікаційної політики, придушення української мови та культури, а також відсутності власної державності постала потреба у формуванні чіткої програми самостійницького руху. Постать Миколи Міхновського та його програмна праця «Самостійна Україна» стали відповіддю на ці виклики. Однак залишаються дискусійними питання щодо ролі його ідей у становленні українського націоналізму, значення для політичної практики початку XX століття та впливу на подальший розвиток визвольної боротьби. Саме ці аспекти становлять основну проблему дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. Основними джерелами для написання статті стали дисертація С.Ф. Пивовара «Громадсько-політична діяльність М. Міхновського» (2005) [1], що досліджує його послідовну діяльність у формуванні українського національно-визвольного руху та ідеї самостійності, та праця Д. В. Січевлюк і М. О. Гофман «Нарис історії економічної думки України кінця XIX – початку XX ст. в особистостях» [3], яка висвітлює його роль як політичного діяча, економічні ідеї та розробку проекту Конституції «Самостійної України». Стаття М. М. Ткаченка та О. І. Петасюка «Громадська та політична діяльність М. Міхновського» [4] аналізує характер його громадсько-політичної діяльності та її вплив на державницьку ідеологію, а стаття Ю. С. Фігурного «Микола Міхновський – фундатор демократичного українського націоналізму й теоретик модерної держави: 125 років з часу публікації праці «Самостійна Україна»» [7] підкреслює внесок Міхновського у формування національної свідомості та підготовку інтелігенції до боротьби за незалежність. Стаття С. Шемета «Микола Міхновський (Посмертна згадка)» у журналі «Хліборобська Україна» (1924–1925) [8] акцентує увагу на його ролі в національно-визвольному русі та ідеї самостійності України. Доповненням були матеріали з мережі інтернет [5, 6].

Метою статті є комплексний аналіз політичної діяльності та ідейної спадщини Миколи Міхновського, зокрема його праці «Самостійна Україна», з'ясування основних

біографічних відомостей та визначення їхнього значення для розвитку української національної ідеології й національно-визвольного руху.

Виклад основного матеріалу дослідження. Микола Міхновський побачив світ у 1873 році в селі Турівка Прилуцького повіту на Полтавщині, де його батько був сільським священиком. Сам батько, нащадок старого козацько-попівського роду, свято зберігав українські традиції в ті чорні часи російського царського панування над Україною. І в обставинах свого сільського життя не боявся прилюдно виявити свою любов до наших народних звичаїв та до нашої мови. Він, наприклад, не боявся виголошувати проповіді українською мовою, незважаючи на сувору заборону російської адміністрації. Малого Миколу батько віддав у науку до прилуцької гімназії, де Микола, як підріс, згуртував своїх товаришів у Гімназійну українську громаду. Пізніше, за його прикладом, повстала також громада в лубенській Гімназії під проводом найщирішого його друга і побратима Володимира Шемета [8, с. 4].

Після закінчення Прилуцької гімназії юнак навчався у Київському університеті святого Володимира (1891–1895) на юридичному факультеті, де спочатку став членом студентської «Громади», а згодом і революційного гуртка «Братство тарасівців». Ф. Турченко переконаний, що саме перебування М. Міхновського у цій таємній організації сформувало його самостійницькі погляди, оскільки він зі своїми однодумцями сприймали Тараса Шевченка виключно як самостійника [7, с. 12]. Отримавши диплом правника, Микола Іванович розпочав адвокатську діяльність і продовжував займатися політичними справами. В. Андрієвський писав, що у січні 1899 р. М. Міхновський прибув до Харкова, де відкрив свою власну адвокатську канцелярію [7, с. 12].

Енергійно й швидко Микола Міхновський здобув авторитет серед української громадськості Харкова. Вже на початку 1899 року студентська громада під його проводом влаштувала в Харкові святковий концерт, присвячений 100-річчю «Енеїди» Івана Котляревського. 19 і 26 лютого 1900 року Міхновський виступав перед учасниками Шевченківських свят у Полтаві та Харкові, закликав до збройної боротьби за права українського народу. Учасники зборів зустріли цей заклик скептично, але була молодь, яка захоплено слухала промови [5].

У будь-якому випадку святкування ювілею, участь в його організації та ідейному оформленні свідчить про те, що ця подія була однією з віхових у становленні М. Міхновського як громадсько-політичного діяча і разом з іншими факторами його різнопланової, але спрямованої в одне річище національно визвольної боротьби українського народу діяльності свідчила про громадсько-політичну та ідейну зрілість цієї видатної постаті українського відродження на порозі ХХ ст. Вже в 1900-му році вийшла з друку «Самостійна Україна» М. Міхновського – справжній Маніфест українського самостійницького руху, практичній реалізації якого Міхновський віддав усе своє життя [1, с. 55].

Значну її частину становив екскурс до історії русифікаторської великодержавної політики царизму. Автор вважав за необхідне і правомірне повернення до статусу України, який існував на основі Переяславського трактату 1654 року. З позицій міжнародного права він блискуче проаналізував відносини України з Росією, які мали стати конфедеративними, але були згодом односторонньо порушені Росією. Це давало право Україні на відмову від союзу з Росією і повернення до статусу самостійної держави.

З самого початку, автор поставив сім запитань:

«...Яким правом російське правительство поводить з нами на нашій власній території, наче зі своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубільців своєї країни, видано закон з 17 травня 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено винятково росіян або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по

школах залятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації..? І, нарешті, найголовніше: чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністраційні засади?» [6].

Значну увагу у своїй праці М. Міхновський приділяє українській еліті (він її називає інтелігенцією) як провідній верстві суспільства та уособленню державної влади. Микола Іванович переконаний, що в історії українського народу еліта відіграла ганебну роль, зраджувала та інтригувала. Врешті-решт, нащадки киеворуської аристократії сполонізувалися, а спадкоємці козацької старшини – зросійшились. Саме тому він наголошував: «Еволюція українського інтелігента третьої формації ще не починалася, але характеристична його прикмета служення своєму власному народові відбилася в ньому з повною силою. Отже коли третя інтелігенція має органічні зв'язки з українською нацією, коли вона є заступником українського народу, єдиносвідомою частиною української нації, то стерно національного корабля належить їй. Годі через те казати, ніби маса українського суспільства не має нічого спільного з останньою формацією своєї інтелігенції – українська інтелігенція є само суспільство в мініатюрі, стремління суспільства – це стремління інтелігенції, пориви інтелігенції – це пориви й симпатії цілого суспільства» [7, с. 15].

Міхновський висловлює думку, що кінець XIX століття є добою визволення націй, а необмежена свобода всебічного духовного розвитку людини та її найкращого матеріального благополуччя можлива лише у «державі одноплемінного національного змісту». За Міхновським, кожна нація прагне самовиявлення у формі незалежної самостійної держави, а «найпишніший розквіт індивідуальності можливий лише в державі, для якої плекання індивідуальностей є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність – це головна умова існування нації, а державна незалежність – це національний ідеал у ділянці міжнародних відносин» [6].

Автор пише: «...через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшим зусиллям пильнує вилитись у форму держави самостійної і незалежної. Коли навіть поминути удільні часи, де окремі галузі нашої нації складали окремі держави, то перед нами виникає Литовсько-Руське Князівство, де геній нашого народу був культурним фактором, і найголовніше Галицько-Руське Королівство – спробунок злучити до купи всі галузи, всі гілки нашого народу в одній суцільній державі, спробунок, повторений далеко пізніше Богданом Хмельницьким і ще раз – Іваном Мазепою» [6].

Констатуючи трагічний факт бездержавності України, Міхновський робить висновок: «Над нами висить чорний стяг, а на ньому написано: смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації!..» [6].

Міхновський не обурюється закидом, що український народ, мовляв, некультурний, безсилий та інертний, а навпаки, розцінює цей закид як «найліпший, наймогутніший, найінтенсивніший аргумент і підставу того, щоб політичне визволення нашої нації поставити своїм ідеалом!» [6].

Щодо території Української національної держави, то вона, за влучним висловом С. Рудницького, є головною основою нації [2, с. 162].

Микола Міхновський був переконаний, що вся українська етнографічна територія мала стати базовим тереном української державності, незважаючи на тогочасні міждержавні кордони: «Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «Я». Наша нація у своєму історичному процесі часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кубань»» [7, с. 16].

Завершує свою геніальну працю М. Міхновський полум'яним закликком до українців з вірою в їх майбуття: «Сини України! Ми, як той Антей, доторкаючись до землі, наберемось усе більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Україні, і кожний, у кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось! Нехай страхополохи та від ступники йдуть, як і йшли, до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми проголошуємо їх ворогами вітчизни. Усіх, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і перемога – це доля борців за народну справу. Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб ці лий народ не згинув через його необачність. Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!» [7, с. 16].

У брошурі нічого не говорилося про внутрішній лад, устрій самостійної України, що викликало незадоволення тієї частини партійців, які першочергову увагу приділяли соціально-економічним проблемам. Звичайно, гасло відкритої боротьби за самостійну Україну було важливим, оскільки самостійність була і є передумовою вільного розвитку українського народу. Але з політичного погляду, зміст брошури «Самостійна Україна» не був у повному розумінні програмою, бо питання тактики й стратегії політичної боротьби окреслені в ній дуже побіжно. Це був крик наболілого серця або маніфест національно свідомого українця, яким був М. Міхновський. Як згадує В. Андрієвський, «Самостійна Україна» палила мозок, від неї в мене кипіла кров» [4, с. 25].

Ось так охарактеризував значення «Самостійної України» для національно визвольного руху побратим М. Міхновського отаман А. Волинець (1894–1941): «В цій хвилі можна рахувати повстання українського самостійництва як політичної національної ідеології нової, трудової генерації. 1900-тий рік є народженням нової державницької, цілком угрупованої ідеології, є переходом від українофільства до українства, до революційного націоналізму; від «обласництва» і феодалізму – до самостійництва; від культурної єдності з москалями – до духового розриву і визволення від опортунізму, до одвертої і революційної боротьби. РУП викинула стяг війни московським царям, московській культурі, московській мові, московській психології в українстві, московській демократії... І все це зробив Міхновський – це його орлиний погляд заглянув далеко в майбутнє, це він своїм розумом і гарячим українським серцем відчув глибоку думу-мрію українського народу. Це він був хоругвою партії, її душею, її серцем і мозком» [7, с. 13].

У 1902 р. Микола Міхновський зі своїми однодумцями засновує першу власне українську націоналістичну організацію з виразно ідеалістичною ідеологією під назвою «Українська Народна партія» (УНП). Одразу зі створенням УНП Міхновський пише «Десять заповідей для УНП». У 1904 р. Міхновський створює бойове крило партії УНП – організацію «Оборона України», яка після революції 1917 р. взяла активну участь у боротьбі за визволення України. Крім політики Микола Міхновський продовжував займатись адвокатською діяльністю. І у 1906 р. він домогся звільнення братів Олександра і Михайла Шеметів, засуджених до страти. Під час революції 1905 р. УНП організовує осередки серед робітників і закликає народ до повстання: «Ми ідемо до повстання, до оружного повстання за визволення українського народу з-під національного і економічного рабства» [1, с. 78].

Міхновський та Шемет починають видавати націоналістичну пресу – друкований орган «Самостійна Україна» і селянську газету «Хлібороб». Остання мала на меті національне і соціальне пробудження українського селянства. Але незабаром влада заборонила цей часопис. Через шалений тиск режиму УНП призупиняє відкриту діяльність, а Міхновський повертається до видавничої справи. Упродовж 1912 р. у Харкові він видає газету «Сніп» [3, с. 66].

Із початком Першої світової війни М. Міхновський перебував на фронті, хоча не воював з ідейних міркувань, оскільки був давнім ворогом Росії. У цей час у нього виникає ідея закласти підвалини майбутньої української армії. Знаючи, якого розмаху і впливу набув легіон Українських січових стрільців (УСС), Міхновський намагався ініціювати створення подібних частин у царській армії. Але на той час цей задум не знайшов належної підтримки.

З ініціативи Міхновського в Києві у березні 1917 р. відбулися три військових віче, останнє з яких ще 11 березня ухвалило рішення про формування першого українського полку імені гетьмана Богдана Хмельницького. Того ж року було створено товариство «Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка» на чолі з Миколою Міхновським.

У вирі громадянської війни М. Міхновський 1920 року опиняється у Новоросійську. Згодом оселяється на Кубані у станиці Полтавській.

У 1924 р. повертається до Києва. Невдовзі його було заарештовано радянськими органами безпеки, проте згодом після допитів відпустили. Міхновський загинув у тому ж році за нез'ясованих обставин. Сьогодні переважає версія про імітацію його самогубства репресивними органами [3, с. 66].

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Отже, Микола Міхновський увійшов в історію насамперед як автор брошури «Самостійна Україна», яка стала ідейним маніфестом національно-визвольного руху початку ХХ століття. У ній він уперше чітко й безкомпромісно проголосив необхідність створення незалежної української держави. Саме ця праця визначила новий етап розвитку української політичної думки – від українофільства до революційного націоналізму.

«Самостійна Україна» запалила серця сучасників і надихнула наступні покоління борців за волю. Тому значення цієї брошури виходить далеко за межі її часу – вона стала символом і програмою боротьби за незалежну Україну.

Список використаних джерел та літератури:

1. Пивовар С. Ф. Громадсько-політична діяльність М. Міхновського : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2005. 208 с.
2. Рудницький С. До основ українського націоналізму. Відень; Прага, 1923. 162 с.
3. Січевлюк Л. В. Гофман М. О. Нарис історії економічної думки України кінця ХІХ – початку ХХ ст. в особистостях. Київ : Ун-т економіки та права «КРОК», 2018. 256 с.
4. Ткаченко М. М., Петасюк О. І. Громадська та політична діяльність М. Міхновського. *Молодий вчений*. 2023. Т. 3. № 115. С. 12–28.
5. Учасники проектів Вікімедіа. Міхновський Микола Іванович – Вікіпедія. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Міхновський_Микола_Іванович (дата звернення: 03.10.2025).
6. Учасники проектів Вікімедіа. Самостійна Україна (брошура) – Вікіпедія. *Вікіпедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Самостійна_Україна_\(брошура\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Самостійна_Україна_(брошура)) (дата звернення: 03.10.2025).
7. Фігурний Ю.С. Микола Міхновський – фундатор демократичного українського націоналізму й теоретик модерної держави: 125 років з часу публікації праці «Самостійна Україна». *З історії українознавства*. 2025. № 2. С. 9–17.
8. Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка). Хліборобська Україна. Рік 1924–1925. Книжка п'ята. Відень. С. 3–30.

Андрій ЧЕМЕРИС
НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ
НА ТЕРИТОРІЇ КІРОВОГРАДУ В 1941–1944 РОКАХ

*(студент IV курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії*

*Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)
Науковий керівник – доцент, кандидат історичних наук О.В. Чорний*

Анотація. У розвідці пропонується розглянути діяльність медичних підрозділів вермахту на території м. Кіровоград в окупаційний період 1941–1944 років. Основну увагу зосереджено найбільш відомих медичних підрозділах які в певний проміжок часу були розгорнуті в приміщенні старого корпусу університету та похованню полеглих німецьких вояків на так званих фортечних валах на місці раніше діючої фортеці Святої Єлисавети. На основі архівних матеріалів, здійснено підрахунки зареєстрованих втрат та подано у вигляді таблиць, а текстову частину доповнюють автентичні фотосвітлини.

Ключові слова: університет, фортеця, втрати, медичний підрозділ.

Постановка проблеми. Тема поховань німецьких солдатів періоду Другої світової війни, а також діяльність медичних підрозділів вермахту та місць їх розташування залишається актуальною й сьогодні. До цього питання звертаються як краєзнавці, так і професійні історики, оскільки воно має вагоме значення для відтворення цілісної картини воєнних подій у регіоні. Проте на даний момент відсутні систематизовані бодай приблизні підрахунки кількості загиблих, їхніх імен та військових звань, що істотно ускладнює дослідження.

Запропонована стаття не претендує на вичерпне висвітлення проблеми, а лише вводить до наукового обігу частину з наявного масиву першоджерел, які можуть стати основою для подальших узагальнюючих досліджень.

Аналіз досліджень та публікації. Проблематика поховань німецьких солдатів на території міста Кропивницький на сьогодні поки що не отримала широкого залучення у науковому середовищі, оскільки тема досі залишається повністю не розкритою. Окремі відомості щодо ексгумаційних процесів трапляються переважно на шпальтах місцевих та обласних газет, що свідчить про суспільний інтерес, але не забезпечує системного наукового підходу до питання.

Варто відзначити звіт, укладений у 2006 році під керівництвом Тупчієнка М.П., де узагальнено результати досліджень, проведених у період з 1994 по 2006 роки на території фортеці Святої Єлисавети. Цей документ містить важливу інформацію про поховання та є цінним джерелом для подальших наукових розвідок.

Метою статті є спроба залучення до наукового обігу першоджерел, зокрема фотосвітлин, у дослідженні німецьких поховань на території міста в період 1941–1944 років. Такий підхід дозволяє не лише розширити джерельну базу, але й поглибити розуміння процесів, пов'язаних із воєнними подіями та функціонуванням медичних підрозділів у регіоні.

Виклад основного матеріалу. Під час активних наступальних дій, Вермахт вже на початку серпня окупував місто. Однією з споруд яку використали для медичних послуг(проведення операцій, загальне лікування, поховання солдатів) став теперішній двоповерховий корпус Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка. Достеменно не відомо чи вся будівля була залучена лише одним медичним підрозділом, але фактично відомо, що підрозділ 1-го відділення 562-ї армійської санітарної роти II польового лазарету був розгорнутий в корпусі з вересня по жовтень

1941-го року, відповідно кладовище для поховання полеглих знаходилося поряд. Цей факт підтверджується як світлинами з місця поховання так і поіменними картками на кожного полеглого солдата. Провівши розвідку, вдалося встановити 14 імен (див. таблиця 1) [1].

Таблиця 1. Полеглі за час функціонування медичного підрозділу		
Прізвище та ім'я	Звання	Підрозділ
Dr. Johannes Schulze	Старший штабний ветеринар	Armeepferdelazarett 562(ветеринарний шпиталь для лікування поранених або хворих коней Вермахту)
Erich Dahl	Обрефрейтор	8-а батарея 16-го (моторизованого) артилерійського полку
Erwin Herrnkind	Єфрейтор	Штабна рота 92-го піхотного полку
Fritz Richartz	Єфрейтор	Штабна рота 120-го піхотного полку
Hermann-Otto Garbe	Обрефрейтор	3-я рота 627-го інженерного батальйону
Horst Eichhorn	Єфрейтор	8-а рота 108-го стрілецького полку
Isidor Spengler	Унтрофіцер	4-а рота 523-го піхотного полку
Josef Hermann(відсутній)	Єфрейтор	101-й розвідувальний дивізіон
Karl Müller(перепохований)	Фельдфебель	9-а ескадрилья III-ї групи 55-го бомбардувального авіаполку(ескадри)
Peter Wagner	Єфрейтор	II-й батальйон 308-го піхотного полку
Walter Quest	Єфрейтор	3-я рота 239-го інженерного батальйону
Wilhelm Kammann(відсутній)	Обрфельдфебель	3-я рота 79-го піхотного полку
Wilhelm Schmitt(відсутній)	Інженер	2-а рота 4-го танкового інженерного батальйону

Могила Карла Мюллера, фельдфебеля 9-ї ескадрильї III-ї групи 55-го бомбардувального авіаполку(ескадри)[2]

Церемонія поховання полеглого на задньому дворі університету [3]

Згідно з електронним ресурсом Народного союзу Німеччини з догляду за військовими могилами, полегли з таблиці 1 не були перепоховані на кладовище в с. Карлівка Кропивницького району й досі ймовірно залишаються на території семиповерхового корпусу університету. Записи щодо Josef Hermann, Wilhelm Kammann та Wilhelm Schmitt відсутні [4], тоді як фельдфебель Karl Müller був перепохований із лазарету Люфтваффе (Luftwaffen Ortslazarett 1/XII), про що свідчить його іменна картка[5].

Luftwaffen Ortslazarett 1/XII в Кіровограді [6]

Ознайомившись із наявними для вільного користування світлинами міста в період окупації можна припустити, що територія поза університетом слугувала майданчиком для поховальних процесій.

Військові почесні під час поховання на цвинтарі біля лазарету [7]

Не меншу увагу до себе привернули поховання на території фортеці Святої Єлисавети, а саме бастіони св. Петра та св. Олексія. Під час археологічних досліджень порохового погребя кінця XVIII століття, 5 липня 1994 року у південній частині закладеної днем раніше траншеї на глибині 1 м. були виявлені три невідомі поховання, що розташовувалися в ряд з півдня південного сходу на північ північний захід. Після проведення досліджень одного з поховань виявлено оцинковані гудзики та залізної шини на правій руці похованого, як виявилось дані поховання були визначені як німецькими, періоду 1941-1944 рр.

Згодом в північній частині западини була закладена ще одна траншея, північніше першої й паралельно їй. Але й у ній було виявлено ще одне німецьке поховання, вже 4 за рахунком.

Після публікацій у пресі про виявлені поховання відгукнулися старожили засвідчили, що під час німецької окупації у фортеці існувало кладовище, розташоване на території бастіонів св. Петра та св. Олексія. Лінійне розміщення поховань, виявлених під час розкопок, підтвердило факт існування організованого німецького кладовища часів Другої світової війни. До узгодження подальшої долі цих поховань із посольством ФРН, поховання вирішено було законсервувати.

14 липня археологічні дослідження були припинені через неможливість їх розширення у зв'язку з невирішеним питанням про перепоховання німецьких полеглих, а восени 1994 року німецькі поховання в бастіонах св. Петра й св. Олексія були ексгумовані й винесені за межі фортеці[8].

Станом на сьогодні вдалося встановити декілька імен, військових звань та підрозділи в яких проходили службу німецькі солдати.(див. таблиця 2) [9].

Таблиця 2. Поіменний список полеглих на території бастіону св. Петра та св. Олексія		
Прізвище та ім'я	Звання	Підрозділ
Albin Kostaniewetz	Інженер	2-га рота 57-го інженерного батальйону
Alois Bogner	Єфрейтор	3-я ескадрилья 32-ї розвідувальної групи
Erich Wiebke	Обершарфюрер	Служба безпеки у місті Кіровоград
Eugen Keppeler	Ягер	98-й гірський-ягерський запасний батальйон
Franz Weismayer	Єфрейтор	1-а рота 521-го дорожнього будівельного батальйону
Georg Karge	Обрфельдфебель	Штаб І-ї групи 55-ї

		бомбардувального авіаполку(ескадри)
Grigorij Arutunow	Козак	4-а рота козацького дивізіону
Horst Ilbe	Стрілець	9-а кулеметна рота 103-го стрілецького полку
Josef Czenkl	Фельдфебель(за іншою інформацією унтрофіцер)	1-а рота 11-го стрілецького полку
Wilhelm Beck	Єфрейтор	790-й санітарно-транспортний батальйон.
Wilhelm Schindeldecker	Інженер	3-я рота 754-го танкового інженерного батальйону

Аерознімок міста Кіровоград з зазначеними червоним та жовтим кольорами похованнями німецьких полеглих на території бастионів св. Петра й св. Олексія [10]

Поховання полеглого солдата на фортечних валах [11]

На території міста в період з 1941 по 1944 функціонувала чимала кількість медичних пунктів, однак, поки-що, точне місце розгортання та приблизна кількість зареєстрованих полеглих не встановлено (див. таблиця 3) [12].

Таблиця 3. Санітарні підрозділи які функціонували з 1941 по 1944 на території міста	
Найменування підрозділу	К-ть ідентифікованих
3-є відділення 532-го резервного військового лазарету	2
642-й армійський лазарет(на кінній тязі)	Не встановлено
5-є відділення 552-го армійського польового лазарету	24
6-є відділення 552-го армійського польового лазарету	4
3-є відділення 610-го військового лазарету	3
4-є відділення 610-го військового лазарету	2
1-є відділення 4-ї санітарної роти	3
2-є відділення 4-ї санітарної роти	Не встановлено
3-є відділення 561-го військового лазарету для легких хворих	3
2-а санітарна рота 376-ї піхотної дивізії	2
Військовий лазарет 532-го військового лазарету	Не встановлено
3-є відділення військовий лазарет 532-го військового лазарету	2
924-й військовий лазарет	22
2-є відділення 61-ї санітарної роти	1
623-й польовий лазарет(моторизований)	2
1-є відділення 10-ї санітарної роти	1
1-є відділення 619-го польового лазарету	5
125-й польовий лазарет 125-ї піхотної дивізії	1
677-й польовий лазарет	1
903-й військовий лазарет	2
942-й військовий лазарет	1
221-й польовий лазарет 221-ї піхотної дивізії	1

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Отже, питання німецьких військових поховань періоду 1941–1944 років на території міста й до сьогодні залишається актуальним та потребує подальшого ґрунтовного вивчення. Аналіз зазначених вище джерел засвідчив наявність суттєвих прогалин у кількісних даних щодо полеглих солдатів, а також відсутність точних відомостей про місця розташування медичних підрозділів, наведених у таблиці 3. А питання щодо перепоховань полеглих німецьких солдатів з території університету та фортеці звертає на себе увагу і зараз. Ці аспекти вимагають більш детальних досліджень із залученням широкого кола архівних матеріалів та польових експедицій.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ancestry. URL: <https://www.ancestry.com> (дата звернення: 01.09. 2025).
2. Reibert.info. URL: <https://reibert.info/threads/kirovograd-v-gody-okkupacii.216310/page-9> (дата звернення: 01.09. 2025).
3. Reibert.info. URL: <https://reibert.info/threads/kirovograd-v-gody-okkupacii.216310/page-18> (дата звернення: 02.09. 2025).
4. Der Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V.. URL: <https://www.volksbund.de/> (дата звернення: 04.09. 2025).
5. Ancestry. URL: <https://www.ancestry.com> (дата звернення: 05.09. 2025).
6. Reibert.info. URL: <https://reibert.info/threads/kirovograd-v-gody-okkupacii.216310/page-3> (дата звернення: 02.09. 2025).

7. Reibert.info. URL: <https://reibert.info/threads/kirovograd-v-gody-okkupacii.216310/page-11> (дата звернення: 01.09. 2025).
8. Тупчієнко М.П. Звіт про дослідження фортеці Св. Єлисавети в м. Кіровограді (1994 – 2006 рр.). Кіровоград, 2006. С. 11, 12, 15.
9. Ancestry. URL: <https://www.ancestry.com> (дата звернення: 05.09. 2025).
10. Invenio – Bundesarchiv/BArch RH 24-14/60, ст.162. URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/main.xhtml> (дата звернення: 05.09. 2025).
11. Reibert.info. URL: <https://reibert.info/threads/kirovograd-v-gody-okkupacii.216310/page-9> (дата звернення: 02.09. 2025).
12. Ancestry. URL: <https://www.ancestry.com> (дата звернення: 05.09. 2025).

УДК 94(477)“1960/1990”:316.647.6(045)

Оксана БЛОКІНЬ

**РОЛЬ УКРАЇНСЬКИХ «ДИСИДЕНТІВ» У РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ**

(студентка IV курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)
Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Анотація. У статті розглянуто феномен українського дисидентського руху 1960–1980-х рр. у контексті розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки. Проаналізовано основні форми опозиційної діяльності дисидентів – правозахисну, культурно-просвітницьку, релігійну та національно-державницьку – та їхній внесок у формування альтернативного інтелектуального простору доби пізнього соціалізму. Визначено місце дисидентів у формуванні української суспільно-політичної традиції та їхню роль у підготовці ґрунту для демократичних трансформацій кінця XX – початку XXI ст.

Ключові слова: дисиденти; демократизація; інтелектуальна спадщина; національна ідентичність; опозиція; правозахисний рух; суспільно-політична думка.

Постановка проблеми. Дисидентський рух в Україні 1960–1980-х рр. становить вагомe явище в історії національної суспільно-політичної думки, оскільки сформував інтелектуальну опозицію до радянської ідеології та сформував суттєвий вклад у розвиток ідей прав людини, демократії та національної самосвідомості. У сучасній історіографії ця проблема розглядається переважно крізь призму політичної історії та правозахисної діяльності, тоді як його місце в еволюції суспільно-політичної думки висвітлено недостатньо. Такий підхід зумовлює необхідність комплексного аналізу ідейних засад та форм дисидентського руху як складової вітчизняного інтелектуального простору другої половини XX ст.

Аналіз досліджень. Проблематика українського дисидентського руху посідає важливе місце у сучасній історіографії, адже вона безпосередньо пов'язана з вивченням процесів формування суспільно-політичної думки в Україні другої половини XX ст.

У праці О. Бажана [1] зроблено спробу визначити сам феномен дисидентства, з'ясувати його сутнісні риси та особливості в умовах радянської тоталітарної системи. Дослідник підкреслює, що дисидентство в УРСР було багатовимірним явищем, яке поєднувало як політичні, так і культурні та релігійні форми опору.

Вчений В. Баран розглядає дисидентський рух у ширшому контексті еволюції радянської тоталітарної системи 1950–1960-х рр. [2]. На його думку, поява дисидентів була закономірною реакцією суспільства на посилення ідеологічного контролю та репресивної політики влади.

Значний внесок у вивчення цієї проблеми зробив Б. Захаров, який у своєму «Нарисі історії дисидентського руху» [4] простежив генезу, етапи та ключові форми протестної діяльності в Україні у 1956–1987 рр. Його дослідження особливо цінне завдяки залученню спогадів учасників та аналізу документів радянських органів влади.

Дослідник Ю. Курносов розглядає дисидентство у період 1960-х – першої половини 1980-х рр., наголошуючи на особливостях «інакомислення» в українському суспільстві [7]. Він акцентує увагу на тому, що цей рух мав не лише опозиційний характер, але й відігравав роль у формуванні альтернативної суспільно-політичної думки, яка згодом вплинула на процеси демократизації.

Важливим доповненням є дослідження з історії політичної думки праці В. Горбатенка [3], колективна монографія під редакцією Н. Хоми [5], підручник П. Кралука [6]. У цих роботах дисидентський рух розглядається як складова еволюції української суспільно-політичної думки, що поєднав традиції національно-визвольної боротьби з новими формами правозахисної активності.

Метою статті є з'ясування місця та ролі українського дисидентського руху 1960–1980-х рр. у розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки, аналіз його ідейних засад та форм діяльності як прояву інтелектуальної опозиції радянській тоталітарній системі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процеси десталінізації в Україні спричинили лібералізацію суспільного та культурного життя. Реабілітація незаконно ув'язнених давала надію на докорінні зміни та побудову нового суспільного устрою, заснованого на загальнолюдських цінностях та поваги до прав людини. Результатом цих сподівань стала поява нової української творчої інтелігенції, яка почала мислити по-новому та відображала це у своїй творчості. Але практика десталінізації дуже відрізнялася від пропагованої програми – насправді ніхто не збирався здійснювати концептуальної трансформації радянського тоталітаризму, треба було всього лише зняти соціальну напруженість, дистанціюватися від злочинів сталінського режиму та створити декорації для міжнародної спільноти. Усі атрибути тоталітарної системи зберігалися, більше того, початок переслідування шістдесятників є яскравим свідченням антидемократичної сутності радянського тоталітаризму [2, с. 48].

Але процеси десталінізації, хоч якими поверховими вони були, запустили процеси формування інакомислення як опозиційної думки до офіційної пропаганди. Один із провідних діячів-шістдесятників Іван Світличний наголошував: «коли слово почало розходитись з ділом, коли безкінечні реформи не приносили обіцяних благ – словом, коли в багатьох випадках стали виявлятися пережитки раніше вже засудженої партією політики – це підривало у людей віру в перетворення, які проходили в країні, породжувало скептицизм, змушувало людей де завгодно шукати відповіді на наболілі питання суспільного життя» [6, с. 45].

Провідником нових поглядів та ідей стала українська творча інтелігенція, яка засобами творчості та публіцистики намагалася донести свою думку до суспільства та до влади. Особливо це стосувалося середовища письменників, поетів та літературних критиків. У їхніх творах та зібраннях нематеріальні ідеї змогли знайти своє словесне втілення та поширитися навіть у регіональних та республіканських партійних органах влади. Вони породили питання, відповіді на які могли бути загрозливими для радянського керівництва. Борис Антоненко-Давидович говорив: «Мені здається, що ми ще не все враховуємо, що наробив культ особи. Мало того, що в нас страшні пробоїни в наших лавах, що в нас цілі білі плями на карті, так зараз наша література має дуже тяжкі наслідки цього культу особи. Ми, брешучи Сталіну, оспівуючи його надлюдські якості і запевняючи його в цьому, навчилися брехати взагалі. У нас ця брехня перейшла в інерцію і навіть, що найстрашніше, в традицію» [4, с. 39]

Окрім письменників, провідниками новаторських ідей були викладачі та науковці, передусім української Академії Наук, історики, філологи, фольклористи та студентська молодь, особливо Київського університету імені Тараса Шевченка. Попри постійні

перешкоди керівництва вишу, вони продовжували збиратися та дискутувати на найбільш гострі та болючі теми. Це було нове покоління, думка якого звучала усе гучніше. Нажаль, після згортання політики деєсталінізації, діяльність шістдесятників стала небезпечною, почалися арешти, переслідування, тиск, навіть іноді вбивства, як це сталося з Аллою Горською [1, с. 30].

Датою виникнення дисидентського руху в СРСР прийнято вважати 5 грудня 1965 року, коли на Пушкінській площі у Москві відбувся Мітинг гласності на підтримку письменників Ю. Данієля й А. Синявського, звинувачених у антирадянській пропаганді та публікації за кордоном викривальних для радянського режиму матеріалів. У 1969 році дисиденти поклали початок створенню Ініціативної групи зі захисту прав людини в СРСР, 1970 – Комітету прав людини в СРСР, у 1976 – Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР [7].

Серед основних вимог і завдань, які ставили перед собою радянські дисиденти 60–80-х років: право на свободу совісті, релігійних та ідеологічних переконань; право на національне самовираження та власну державу для національних республік; побудова демократичного режиму; право на еміграцію з СРСР; свобода в'язнів сумління; право на політичну діяльність; подолання свавілля влади, насамперед у царині дотримання прав і свобод людини та громадянина, що згодом проявилось у сприянні практичному виконанню гуманітарних статей [5, с. 572].

Загалом український опозиційний рух об'єднав представників різних ідеологічних позицій, зокрема: демократизму, націонал-комунізму, інтегрального націоналізму та інших, які по-різному бачили основні напрями суспільно-політичних трансформацій. Така різноманітність, а почасти й розбіжність у поглядах українських дисидентів зумовила виокремлення в ньому кількох ідейних напрямів.

Підґрунтя культурно-просвітницького дисидентства становили молоді українські митці. Власне український дисидентський рух зародився серед письменників, поетів: Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, І. Світличний, Є. Сверстюк, Ю. Шелест, С. Тельнюк, М. Вінграновський, І. Дзюба, Н. Світлична, В. Стус та ін. Це було молоде покоління творчої молоді, яка активно заявила про себе у другій половині 1950-х років виступами за відродження духовності, традицій, мови та культури українського народу, свободу позаідеологічного творчого виявлення, проти спотворення української історії та сучасності, імперської політики комуністичної партії, проти незаконних арештів і переслідування за ідеологічні переконання [4, с. 42].

Насамперед завдячуючи активній діяльності І. Дзюби, Є. Сверстюка й І. Світличного (Клуб творчої молоді м. Києва) до письменників приєдналися інші київські митці, зокрема художники А. Горська, Г. Севрук, Л. Семикіна, Г. Зубченко, Г. Якутович, Г. Гавриленко, та кіно- і театральні діячі Л. Осика, С. Параджанов, І. Миколайчук, Л. Кадирова та ін. Згодом вони розширили контакти зі своїми однодумцями в Івано-Франківську (Д. Гриньків, І. Шовковий), Тернополі (С. Сопеляк, М. Мармус), Дніпропетровську (сучасний Дніпро) (І. Сокульський, Г. Приходько), Львові (подружжя Калинців, М. Осадчий, Я. Микитка, З. Попадюк, Л. Старосольський, С. Шабатура), Харкові (А. Здоровий, І. Кравців), Черкасах (К. Матвіюк, Б. Чорномаз), Одесі (Н. Строката, О. Різників) [6, с. 471]. До творчої молоді приєдналися правозахисники та національно-політичні діячі: Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, Ю.Б. Шухевич, І. Гель, Я. Лесів, М. Джемільов, брати М. і Б. Горині та ін. Відтак особливістю українського дисидентського руху стала його поступова еволюція від культурно-просвітницьких до політико-державницьких, правозахисних і релігійних вимог [6, с. 473].

Правозахисне (демократичне) дисидентство на чолі з М. Руденком представлене в УРСР Українською Гельсінською Групою зі сприяння виконанню Прикінцевих положень Гельсінських угод, підписаних СРСР у 1975 році. Його учасники вимагали неухильного дотримання законності, розширення прав і свобод людини, втілення ідей гуманізму тощо

(О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, О. Мешко, О. Тихий, Н. Строката-Караванська та ін.) [3, с. 371].

Представники національно-самостійницького дисидентства входили до Об'єднаної партії визволення України (1953–1958), Українського національного комітету (1957–1961), Українського національного фронту (1964–1965) і виступали за державницьку незалежність України, право народів на самовизначення, проти шовінізму тощо (І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл, С. Хмара, Л. Лук'яненко, М. Косів та ін.) [6, с. 473].

Аналізуючи різножанрові дисидентські твори політичного забарвлення, І. Лисяк-Рудницький зауважував – їх із повним правом можна вважати такими, що зробили суттєвий внесок у загальний розвиток української суспільно-політичної думки: «За умов накинutoї однастайності неортодоксальні ідеї діють як каталізatori сил оновлення. Заяви дисидентів можуть правити за показник бродіння в глибинах українського суспільства. Вони також указують напрям імовірного розвитку України в разі послаблення репресій» [2, с. 432]. Дослідник зазначав, що важливим аспектом руху протесту дисидентів було його правове забарвлення. Всі твори, діяння, звернення об'єднані єдиною ідеєю влади закону.

Українська політична думка, репрезентована рухом 60-х років, поряд із досягненнями мала, звичайно, й свої слабкі сторони. Зокрема, вона була переважно «письменницькою», може, надмірно емоційною, їй нерідко бракувало філософської виваженості. Однак, саме представникам цього напрямку насамперед і належить заслуга в прийнятті Верховною Радою Української Республіки 24 серпня 1991 р. Акта про державну незалежність України, яка відтоді визнана у світі як самостійна держава [7].

Цілком очевидно, що дисидентський рух другої половини 1950–1980-х років в Україні необхідно розглядати як новітню форму прояву українського національно-визвольного руху, спрямованого проти пануючого тоталітарного режиму, який виникає в умовах наростаючої системної кризи радянського ладу, що ознаменувала собою відхід від принципів «казарменого» соціалізму, трансформацію владного механізму в СРСР у бік лібералізації суспільно-політичного, та культурного життя, відмову від масового терору як методу державного управління.

Поширення дисидентства в 1960–1980-х роках, розповсюдження опозиційних настроїв серед різних верств населення України стало своєрідною реакцією на згорання процесу десталінізації радянського суспільства, бездержавний статус України, утиски національного культурного, духовного життя, серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті і віросповідань, прорахунки в галузі соціально-економічної політики КПРС. Істотно впливала на формування дисидентства й поразка національно-визвольної боротьби 1940–1950-х років у Західній Україні, яка проілюструвала безперспективність збройних методів опору. Не менш важливу роль у становленні ідеології дисидентства відіграли світовий процес деколонізації 1950–1960-х років, антитоталітарні виступи в країнах народної демократії, зокрема в Польщі, Угорщині, НДР, Чехословаччині, міжнародний правозахисний рух, що активізувався після прийняття 1948 року Загальної Декларації прав людини. Провідне місце серед опозиційних сил у 1960–1980-х роках займали національноорієнтоване дисидентство, рухи національних меншин (кримськотатарський та єврейський національні рухи за повернення на історичну Батьківщину), рух за соціально-економічні права [1, с. 29].

Аналіз української суспільно-політичної думки другої половини ХХ ст. неможливий без урахування інтелектуальної спадщини дисидентів, оскільки саме вони репрезентували альтернативну до офіційної радянської ідеології систему цінностей та концептів. У їхніх творах, публіцистиці й культурно-просвітницькій діяльності відображалися прагнення до відновлення історичної пам'яті, утвердження правової держави, формування громадянського суспільства та захисту національної ідентичності. Таким чином, дисидентський рух виступає не лише як соціальне явище протесту, але й як

важливий інтелектуальний чинник, що забезпечив тяглість розвитку української суспільно-політичної думки в умовах ідеологічного тиску та політичних репресій.

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Дисидентський рух 1960–1980-х рр. в Україні постає як багатовимірне явище, що поєднувало культурно-просвітницькі, правозахисні, національно-державницькі та релігійні форми діяльності. Він став органічним продовженням української національно-визвольної традиції, набувши нових форм і методів опору в умовах радянського тоталітарного режиму. Попри масштабні репресії, діяльність дисидентів мала фундаментальне значення для збереження національної ідентичності, формування правосвідомості та поширення ідей демократії й прав людини в суспільстві. Особливу роль у розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки відіграли інтелектуальні здобутки шістдесятників та правозахисників, які стали каталізатором оновлення українського інтелектуального простору та заклали підґрунтя для політичних трансформацій кінця ХХ ст.

Разом з тим, українське дисидентство не було цілісним рухом: його учасники мали різні ідейні орієнтири – від демократизму до інтегрального націоналізму. Саме ця різнобічність у поєднанні з репресивною політикою влади обмежувала його вплив на широкі верстви населення. Проте інтелектуальний і моральний авторитет дисидентів забезпечив їм особливе місце в історії української суспільно-політичної думки, зробивши їхню діяльність невід’ємною складовою загального процесу демократизації та здобуття державної незалежності.

Перспективи подальших наукових пошуків полягають у поглибленому аналізі окремих ідейних напрямів дисидентського руху, міжрегіональних особливостей його проявів та взаємовпливу з міжнародними правозахисними й антиколоніальними рухами. Особливої уваги потребує порівняльний аналіз інтелектуальної спадщини українських дисидентів та опозиційних рухів у країнах Центрально-Східної Європи, що дозволить краще зрозуміти місце України у загальноєвропейському процесі боротьби з тоталітаризмом. Подальше вивчення культурного та політичного виміру дисидентства також відкриває перспективи для осмислення його ролі у формуванні сучасної демократичної традиції в Україні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бажан О. Г. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції. *Магістеріум*. 2001. № 7. С. 27–31.
2. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів : НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якев, 1996. 447 с.
3. Горбатенко В. Історія політичної думки в Україні : навч. посіб. Київ : МАУП, 2007. 128 с.
4. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 143 с.
5. Історія політичної думки України / ред. Н. Хома. Львів : Новий Світ-2000, 2007. 632 с.
6. Кральнок П. Історія філософії України : підручник. Київ : КНТ, 2015. 652 с.
7. Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). (1994). Електронна бібліотека | Інститут історії України. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001253> (дата звернення: 26.09.2025).

Частина II

Всесвітня історія, історія освіти, науки і мистецтва

УДК 94(37):[27:141.31](045)

Нікіта СКЛЯНІЧЕНКО

ЛОГІЧНА СИСТЕМА АРІСТОТЕЛЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ЛОГІКИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ЯНА ЛУКАСЕВИЧА

(студент III курсу факультету психології та історії

Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Л.В. Пономаренко

Анотація. У статті розглядається інтерпретація аристотелівської силогістики в контексті сучасної формальної логіки, здійснена польським логіком і математиком Яном Лукасевичем. Проаналізовано його критику принципу суперечності Арістотеля, спробу побудови логіки без цього принципу, а також реконструкцію силогістики Стагірита засобами символічної логіки. Показано, що Лукасевич, поєднавши історико-філософський і формально-логічний підходи, зміг аксіоматизувати аристотелівську систему та відновити її внутрішню послідовність. Робота висвітлює значення досліджень Лукасевича для становлення сучасної логіки та її зв'язку з античною традицією.

Ключові слова: логіка, силогістика, принцип суперечності, Ян Лукасевич, Арістотель, польська нотація, формальна логіка, аксіоматизація.

Постановка проблеми. Існувала думка, що аристотелівська логіка є застарілою дедуктивною системою, обмеженою у виражальних засобах і не здатною пояснити складні логічні структури науки XIX–XX століть. Проте спроби переосмислення її засад у світлі математичної логіки виявили, що силогістика Арістотеля має потенціал бути вираженою аксіоматично. Постає питання: чи може аристотелівська логіка бути реконструйована мовою сучасних логічних систем і які зміни це тягне для її змісту?

Аналіз досліджень і публікацій. Під час дослідження були проаналізовані дві монографії Яна Лукасевича «Про закон суперечності у Арістотеля» («O zasadzie sprzeczności u Arystotelesa») [6] та «Силогістика Арістотеля з точки зору сучасної формальної логіки» (Aristotle's syllogistic from the standard of modern formal logic) [3]. Додатково ми посилались на деякі інші праці цього автора, а саме «Логіка та психологія» і «Про тризначну логіку», а також на «Метафізику» [1] і «Першу Аналітику» Арістотеля.

Метою дослідження є аналіз логічної реконструкції аристотелівської силогістики, здійсненої Яном Лукасевичем, з'ясування особливостей його підходу до принципу суперечності, методів формалізації та аксіоматизації системи Арістотеля, а також визначення значення цих досліджень для розвитку сучасної логічної науки.

Виклад основного матеріалу. Жодна, навіть віддалена від наукового світогляду, людина не буде заперечувати ту важливість, яку логіка представляє для найрізноманітніших наук: починаючи з математики й природничих наук та закінчуючи лінгвістикою, разом з безліччю інших гуманітарних дисциплін. Ця важливість зумовлюється тим, що предметом логіки є ті фундаментальні закони мислення та формальні положення, які інтуїтивно використовують не лише представники різних наукових галузей, а й всі люди в повсякденному житті. Наприклад, закони тотожності ($A \in A$) та суперечності ($A \notin \neg A$) використовуються як в математиці, де якщо $x=5$, то x залишається рівним 5, поки ми не змінимо його значення, чи в історичній науці, де вчений, маючи два джерела інформації, один з яких стверджує, що битва сталася 5 червня, а інший, що вона сталася 25 червня, отримує протиріччя і мусить дослідити інші джерела інформації з цієї теми. В обох прикладах дані закони логіки використовуються інтуїтивно, немає потреби їх вводити в науковий дискурс.

Те ж саме стосується, наприклад, закону гіпотетичного силогізму (Якщо (якщо p , то q), то [якщо (якщо q , то r), то (якщо p , то r)]), *modus ponens* та інших правил виводу: всі ці логічні положення виступають лише голою формою, схемою доказів, умовиводів, які людина підсвідомо використовує в різних сферах свого життя: від побутового спору до наукових досліджень чи філософських спекуляцій.

Цю особливість першим помітив Арістотель, який вважав логіку не власне наукою, а інструментом, «знаряддям» (дв. гр. *ὄργανον*), за допомогою якого ми можемо виводити нові положення на основі відомих, розрізняти істину від брехні, звільнити наше мислення від протиріч та ін. Ввівши в науку змінні, дослідивши структуру та правильні форми силогізмів, а також відкинувши неправильні їх форми, Арістотель справедливо вважається засновником формальної логіки. Після нього розвиток останньої продовжили стоїки, які розробили цілу систему пропозиційної логіки, або логіки висловлювань; філософи-схоласти, що розробили знаменитий логічний квадрат, ввели вчення про супозиції; та, нарешті, різні вчені Нового часу, такі як Готфрід Лейбніц, Рене Декарт, Томас Гоббс.

Але, який би великий внесок в логічну науку не зробили вище перелічені мислителі, всі вони лише добудовували ту споруду, міцний фундамент якої заклав Арістотель. Ситуація змінюється в другій половині XIX ст., коли старі засоби формальної логіки більше не задовільняли вирішенням протиріч, які накопилися до того часу в теорії множин математики. Для їх вирішення потрібно було розробити більш ефективний інструментарій для вивчення логічної структури наукових теорій.

Тоді з'являються праці таких видатних вчених як Дж. Буль, Г. Фреге, Б. Рассел та інших, де міститься аксіоматична побудова обчислення висловлювань, теорії квантифікації, основних принципів логічної семантики. Ця нова логічна теорія отримала назву математичної логіки, тому що вона займається різними аспектами засад математики. Її засновники часто відносились до традиційної формальної логіки, та аристотелівської зокрема, як до застарілої, неефективної дедуктивної системи, яка містить багато пробілів та темних місць, за відсутності достатньої формалізації, кванторів та інших надбань сучасної логіки. Першим, хто спрямував дослідницький погляд на логіку Стагірита через призму сучасної символічної логіки і показав актуальність її дослідження, був видатний польський логік та математик Ян Лукасевич. Окрім свого внеску в логічну теорію розробкою першої багатозначної логіки, він є, мабуть, найвпливовішим дослідником історії логіки, саме завдяки аналізу логічної системи Арістотеля мовою сучасної математичної логіки.

Першим дослідженням Лукасевича стосовно аристотелівської логіки була його монографія «Про закон суперечності у Арістотеля» («O zasadzie sprzeczności u Arystotelesa») 1910 р. [6], де він, надихнувшись розробкою неевклідової геометрії такими видатними математиками як Н. Лобачевський, К. Гаусс та Я. Бояї, спробував здійснити подібну революцію в сфері логіки, зазіхнувши на фундаментальний принцип мислення і буття – закон суперечності. Лукасевич не приховував, що він прагнув побудувати неаристотелівську логіку, відмовившись від принципу суперечності, так само як вище перелічені вчені відкинули п'ятий постулат геометрії Евкліда про паралельності, створивши принципово нову математичну теорію.

Свою критику польський вчений розпочав з виділення трьох визначень принципу суперечності, які дає Арістотель в своїй «Метафізиці»: онтологічного, логічного та психологічного. Онтологічне (основне) визначає фундаментальний принцип буття: «Неможливо, щоб одне й те саме в один і той самий час було і не було властиве одному й тому самому в одному й тому ж відношенні» [1, с. 19–21]. Логічне стосується висловлювань: «Найбільш достовірне положення – це те, що протилежні одне одному висловлювання не можуть бути одночасно істинними» [1, с. 13–14]. Психологічне ж визначення стосується суб'єктивних думок, вірувань та переконань: «неможливо, щоб хтось вважав одне і те саме існуючим та неіснуючим» [1, с. 23–24].

Далі, Лукасевич вводить поняття синонімічності та еквівалентності. Два судження є синонімічними, якщо вони висловлюють одну й ту саму думку, але різними словами. В свою чергу, два судження є еквівалентними, якщо перше виходить із другого, а друге – із першого. Таким чином, всі три формулювання принципу суперечності не є синонімічними, адже вони говорять про різні речі.

Далі, Лукасевич аргументує, що несинонімічні висловлювання можуть бути еквівалентними, і що Арістотель приймає еквівалентність онтологічного і логічного принципу суперечності та приймає їх за остаточні. Але в той самий час Стагірит намагається довести психологічне формулювання на основі логічного. У цьому моменті Лукасевич і спрямовує свою основну критику закону суперечності Арістотеля, звинувативши останнього, що той сам заплутався у суперечностях. Річ у тім, що в психологічному формулюванні ми маємо справу не з об'єктами логіки, а з психологічними актами, такими як переконання, які відносяться скоріше до емпіричного знання.

Таким чином, дане формулювання принципу суперечності не може вважатися фундаментальним логічним законом. Фактично, Лукасевич звинувачує Арістотеля в психологізмі, зятим противником якого перший був до мозку кісток: «Досліджувати, як ми насправді мислимо, і як повинні мислити – не предмет логіки. Перша задача належить психології, друга – мнемониці» [4].

Лукасевич також зазначає непослідовність Арістотеля, який стверджує, що немає жодної потреби доводити логічний та онтологічний принципи, які приймаються аксіоматично, а сам в той же час намагається довести їх п'ятьма різними способами. Лукасевич доводить, що принцип суперечності не є найпростішим, найочевиднішим та першопочатковим, та навіть показує, що він може бути виведений на основі інших законів. Всі ці дослідження та знаходження слабких місць в арістотелівському формулюванні закону суперечності, разом з парадоксами, існуючими в тогочасній науці, такими як парадокс теорії множин Рассела чи вчення Мейнонга про існування, як окремого виду буття, суперечливих предметів, таких як «круглий квадрат», спонукали Лукасевича до здійснення революції в логіці, яка полягала в створенні логічної теорії без закону суперечності як фундаментального положення. Проте негативне ставлення вченого до принципу суперечності в ході написання книги поступово пом'якшується і його критика стосується вже не стільки самого закону, скільки його абсолютизації Арістотелем. А в кінці книги він взагалі стверджує, що принцип суперечності має важливу практично-етичну цінність, будучи єдиним захистом проти брехні та помилок, тому ми повинні його визнавати. Таким чином, спроба побудувати неарістотелівську логіку з тріском провалилася, занадто складну ціль обрав Лукасевич для перевороту. Проте слід відзначити, що вище викладений критичний аналіз став однією з опорних точок формування Лукасевичем своєї тризначної логіки.

Критика Лукасевичем арістотелівського принципу суперечності звернула увагу багатьох дослідників того часу і пробудила інтерес до дослідження логіки Арістотеля з нового куту. Проте найфундментальнішою працею Лукасевича всього його життя та, мабуть, всіх досліджень з логіки Арістотеля взагалі є «Силогістика Арістотеля з точки зору сучасної формальної логіки» [3]. Перше видання цієї монографії вийшло в 1950 році, де автор здійснив спробу систематично викласти та доповнити силогістику Арістотеля, використовуючи при цьому засоби сучасної логіки.

У другому виданні 1955 р. в доповненому розділі Лукасевич побудував власну систему модальної логіки і, спираючись на неї, здійснив аналіз модальної логіки Арістотеля. Ми розглянемо лише аналіз Лукасевича немодальної силогістики. Своє дослідження він розпочав з історичного аналізу силогістики Стагірита, намагаючись викласти її якомога ближче до арістотелівського бачення. В цьому розділі головною метою Лукасевича було розвіяти плутанини та неточності, які внесли в інтерпретацію силогістики Арістотеля дослідники, які, за словами автора, були скоріше філологами та

філософами, ніж логіками. Лукасевич доводить, що відомий, можна сказати, «класичний» приклад аристотелівського силогізму модусу Barbara – «Всі люди смертні. Сократ – людина. Отже, Сократ смертний» – не має відношення до аристотелівської силогістики. Справа в тому, що Арістотель, по-перше, не використовував в своїй силогістиці одиничні терміни, такі як «Сократ» і, по-друге, терміни силогізмів він позначав буквами, а не словами, за що його власне і вважають засновником формальної логіки. Оригінальний аристотелівський силогізм модусу Barbara виглядає так: «Якщо А висловлюється про всіх В і В висловлюється про всіх С, то А висловлюється про всіх С». Я. Лукасевич зауважує, що фактично силогізм Арістотеля є імплікацією, що складається з кон'юнкції двох антецедентів та консеквенту. Далі, Лукасевич аргументує, що Арістотелю були відомі модуси четвертої фігури, наприклад, Bramantip, Camenes та Dimaris, які той отримав через звернення висновків модусів Barbara, Celarent и Darii. Лукасевич критикує таких вчених, таких як Прантль, Маєр та Тренделенбург, які стверджували, що Арістотель не знав модуси четвертої фігури, а також, які визначали фігури силогізмів за відношенням середнього терміну до крайніх за об'ємом. Лукасевич звинувачував їх у «філологічному» підході та некомпетентності в логіці. Тут Лукасевич критикує і самого Стагірита, який ділив силогізми на фігури, спираючись саме на об'єм термінів силогізму. Лукасевич доводить, що це неправильний підхід, адже з імплікації «Якщо, всі В є А і всі С є В, то всі С є А» ми не можемо в'яснити об'єм термінів, тому більш підходящим критерієм визначення фігури силогізму буде положення середнього терміну в якості суб'єкта чи предиката.

Далі, Лукасевич пояснює аристотелівське ділення силогізмів на досконалі та недосконалі. Досконалими є самоочевидні твердження, які не потребують доказів. В дедуктивній системі такі твердження називаються аксіомами. Недосконалі ж твердження не є самоочевидними і потребують доказів за допомогою одного чи більше положень, які відрізняються від них. Арістотель виділяє наступні чотири модуси силогізмів в якості досконалих, які пізніше середньовічні мислителі назвали Barbara, Celarent, Darii та Ferio, при чому два останніх зводяться до перших двох. Всі інші модуси силогізмів виводяться через них. Цю процедуру Стагірит називав “зведенням”. Втім, окрім вищезазначених досконалих силогізмів Арістотель використовував в якості аксіом закони звернення «Якщо всі В є А, то деякі А є В», «Якщо деякі В є А, то деякі А є В» та тотожності «А притаманно всім А» та «А притаманно деяким А».

Після в'яснення аксіоматики силогістики Арістотеля, Лукасевич аналізує різні види доказів, які використовував Стагірит для зведення недосконалих силогізмів до досконалих або вже доведених. І головний такий вид доказу в аристотелівській силогістиці Лукасевич називає доказом через звернення, який полягає в зведенні даного силогізму до істинного за допомогою звернення його посилок чи висновку. Ось, наприклад, як Арістотель доказує модус Festino другої фігури через звернення великої посилки модусу Ferio першої фігури: «Якщо М не належить жодному N, але належить деякому X, то N необхідно не належить деякому X; а оскільки негативне судження підлягає зверненню, то і N не буде належати жодному M. Але було допущено, що M належить деякому X, тому N не буде належати деякому X і виходить силогізм першої фігури» («Перша аналітика» I, 5, 27a32) [2].

Лукасевич зазначає, що доказ такого типу не може бути використаний суто в контексті аристотелівської силогістики, адже тут застосовуються положення пропозиційної логіки, які виходять за рамки логіки Арістотеля, хоча він, як пише Лукасевич, інтуїтивно їх використовував. Мова йде про закон гіпотетичного силогізму:

Якщо (якщо р, то q), то [якщо (якщо q, то r), то (якщо р, то r)] та принцип множника:

Якщо (якщо р, то q), то (якщо р та r, то q та r), де р, q та r виступають простими висловлюваннями.

Використовуючи ці положення, а також аксіоми силогістики Арістотеля, визначені вище, Лукасевич доводить вищевказаний та інші модуси засобами пропозиційної логіки.

Другий, не менш важливий вид доказу, який використовував Арістотель, є *reductio per impossibile*. Сутність цього виду доказу полягає в припущенні ситуації, де заперечується висновок даного силісмізму таким чином, щоб він суперечив посилкам, що призводить до абсурду та змушує прийняти даний силісмізм як істинний, адже серед двох суперечливих висловлювань лише одне має бути істинним. Цим методом Арістотель доводить модуси *Baroco* та *Bocardo*. Класичним прикладом застосування такого доказу є доведення несумірності сторони квадрату до його діагоналі. Але Лукасевич показує недостатність цього методу у Арістотеля, а також пояснює, що він використовує не суто *reductio per impossibile*, адже у Стагірита заперечується лише висновок модусу, а не весь модус цілком, тим більш за умов, що його посилки істинні. Лукасевич доводить вищезазначені модуси, застосовуючи складний закон транспозиції:

Якщо (якщо p та q , то r), то якщо p , і хибно, що r , то хибно, що q .

Більше того, він показує, що Стагіриту було відоме це положення та, навіть, що він застосовував його, але в систематичному викладі своєї силісмістики він замінив ці правильні докази на недостатні демонстрації *reductio per impossibile*, мабуть, як розмірковує Лукасевич, через те, що він прагнув всі докази звести до категоричних силісмізмів, не визнаючи доведення через застосування правил з висловлюваннями в якості своїх змінних. Цих двох видів доказів цілком достатньо для зведення всіх недосконалих силісмізмів до досконалих, тому арістотелівські докази через виділення та їх аналіз Лукасевичем ми розглядати не будемо.

Підсумовуючи, Лукасевич дає наступне визначення силісмістики Арістотеля. Арістотелівська система немодальних силісмізмів є теорією чотирьох констант: «Будь-яке є» (А), «Жодне не є» (Е), «Деяке є» (І) та «Деяке не є» (О). Ці константи разом з їх аргументами, які можуть бути представлені лише загальними термінами, утворюють наступні положення, які називаються посилками: «Всі А є В», «Жодне А не є В», «Деяке А є В» та «Деяке А не є В». Ця система може бути названа формальною логікою, адже конкретні терміни типу «людина» або «жива істота» відносяться не до неї, а лише до сфери її застосування. Ця теорія не є теорією форм мислення і не залежить від психології, вона більше схожа на математичну теорію відношень «більше ніж». Арістотель ділив силісмізми на три фігури, хоча він знав всі модуси четвертої фігури. Саме ділення силісмізмів на фігури з логічної точки зору не є суттєвим, а має суто практичну ціль. Система аксіоматизована. В якості аксіом маємо два перших модуси першої фігури – *Barbara* та *Celarent*. До цих двох аксіом додаються два закона звернення «Якщо всі В є А, то деякі А є В», «Якщо деякі А є В, то деякі В є А» та тотожності «Всі А є А», «Деякі А є А».

Так інтерпретує силісмістику Арістотеля Лукасевич в історичній частині свого дослідження, де він намагався не використовувати засоби математичної логіки, а суто передати те, як саме Стагірит формував свою систему. В систематичній частині своєї книги Лукасевич фактично викладає арістотелівську силісмістику мовою сучасної логіки. Він виводить всі положення системи Арістотеля, використовуючи А та І як першопочаткові терміни, виводячи з них дві інші константи Е та О шляхом заперечення. Далі, чотири положення системи приймаються аксіоматично, а саме: 1. Aaa ; 2. Iaa ; 3. $SCAabcAabAac$ (*Barbara*); 4. $SCAabcIbaIac$ (*Datisi*), де К позначає кон'юнкцію, С – імплікацію (якщо..., то...), а, b, c – загальні терміни. Як можна побачити, в якості синтаксису тут використовується так звана польська нотація, яку ввів Лукасевич в 1920 році в своїй статті «Про тризначну логіку» (*O logice trójwartościowej*) [5], суттю якої є відсутність дужок та розташування логічного знаку перед аргументами. Наприклад, $SCAabcIbaIac$ розшифровується як «Якщо всі b є c та деякі b є a, то деякі a є c». Для автентичності ми будемо використовувати далі цю форму запису логічних формул. Далі, Лукасевич додає до першопочаткових положень системи правило підстановки та правило відділення. Також вводяться чотирнадцять положень системи С—N теорії дедукції в якості допоміжних, а саме: $SpCqr$ (закон спрощення); $CCqrCCpqCpr$ (друга форма закону

гіпотетичного силлогізму); $CCpCqrCqCpr$ (закон комутації); $CpCNpq$ (закон Дунса Скота); $CCNppp$ (закон Клавія); $CCpqCNqNp$ (закон транспозиції); $CCKpqrCpCqr$ (закон експортації); $CpCCKpqrCqr$; $CCspCCKpqrCKsq$; $CCKpqrCCsqCKpsr$; $CCrsCCKpqrCKqps$; $CCKpqrCKpNrNq$; $CCKpqrCKNrqn$; $CCKpNqNrCKprq$, де p, q, r, s – прості висловлювання, N – заперечення. Спираючись на все викладене вище, Лукасевич виводить 54 положення силлогістики Арістотеля. Візьмемо лише деякі докази головних положень в якості прикладу.

$CCKpqrCpCqr. p|Abc, q|lba, r|lac \times C4-5$, де « $|$ » позначає заміну одної змінної на іншу в попередньому виразі; « $\times$ » – ділить формулу на дві частини, де вираз після « $\times$ » є результат дій до « $\times$ »; « $C4-5$ » означає, що ми, за правилом відділення, приймаємо як істинні положення 4, яке вже нам було відоме, та новоутворене 5.

5. $CABcClbalac$

5. $b|a, c|a, a|b \times C1-6$

6. $ClabIba$ (закон звернення посилки I)

$CCpCqrCqCpr. p|Abc, q|lba, r|lac \times C5-7$

7. $ClbaCABclac$

7. $b|a, c|b \times C2-8$

8. $CAablab$ (закон підпорядкування для стверджувальних посилок)

$CCqrCCpqCpr. q|lab, r|lba \times C6-9$

9. $CCplabCplba$

9. $p|Aab \times C8-10$

10. $CAablba$ (закон звернення посилки A)

$CKpqrCCsqCKpsr. p|Abc, q|lba, r|lac \times C4-16$

16. $CCslbaCKAbcsIac$

16. $s|lab \times C6-17$

17. $CKAbclabIac$ (модус Darii)

Висновки та перспективи подальших досліджень. Я. Лукасевич довів, що арістотелівська логіка не лише історичний етап розвитку мислення, а й повноцінна формальна система, яку можна виразити сучасною символічною мовою. Його праці започаткували новий напрям у дослідженні історії логіки – логіко-реконструктивний аналіз, який поєднує філософську інтерпретацію з математичною строгістю. Розробка польської нотації та тризначної логіки стали логічним продовженням його спроб переосмислити арістотелівську спадщину. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на:

- реконструкцію модальної логіки Арістотеля у світлі сучасних логічних систем (модальних, деонтичних, темпоральних);
- аналіз впливу Лукасевича на розвиток польської логічної школи (Тарський, Лесьнєвський);
- застосування методів формальної логіки до інтерпретації інших історико-філософських систем (стоїків, схоластів, Лейбніца).

Список використаних джерел та літератури:

1. Арістотель. Метафізика. Фоліо. 2020. 330 с.
2. Aristotle. Prior Analytics. [електронний ресурс]. URL: <https://classics.mit.edu/Aristotle/prior.1.i.html> (дата звернення 14.10.2025)
3. Jan Łukasiewicz. Aristotle's sillogistic from the standard of modern formal logic. . Електронний ресурс. URL: <https://surl.lt/agcjht> (дата звернення 10.10. 2025)
4. Łukasiewicz J. Logika a psychologia // Przegląd Filozoficzny 10: 489-491., 1907
5. Łukasiewicz J. O logice trójwartościowej. Streszczenie referatu. «Ruch Filozoficzny» A (1920) nr.9 s.170-171. XXX. •. zob. tegoż autora: Geneza logiki.
6. Łukasiewicz J. O zasadzie sprzeczności u Arystotelesa. *Filozofia Nauki* 5/1, 147-164. 1997.

Артем ТАРАН

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОМИСЛОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ЇЇ
ВІДМІННОСТІ ВІД ПРОМИСЛОВИХ РЕВОЛЮЦІЙ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ**

(студент II курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

факультету психології та історії

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О. М. Марченко

Анотація. У статті розглядається процес промислової революції в Османській імперії, її особливості, хронологічні межі та відмінності від промислової революції в європейських країнах. Показано, що модернізаційні процеси відбувалися повільніше через соціально-економічну структуру суспільства, політичну консервативність та залежність від європейського капіталу. Залучено приклади з економічної історії Османської держави, які свідчать, що, попри відсутність великих фабрик, промисловість не занепадала, а адаптувалася до нових умов.

Ключові слова: Османська імперія, промислова революція, модернізація, мануфактура, промисловість, європейський вплив.

Постановка проблеми. Вивчення промислової революції в Османській імперії залишається малодослідженим у вітчизняній історіографії, адже більшість праць зосереджуються на європейських країнах. Традиційно Османську імперію розглядають як відсталу державу, яка не змогла реалізувати власну промислову модернізацію. Проте історико-економічні дослідження свідчать, що процеси промислового розвитку відбувалися, хоч і в специфічних формах, відмінних від західноєвропейських. Тому актуальним є з'ясування характеру, етапів і відмінностей промислової революції в Османській імперії.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематика османської економічної модернізації досліджувалася в працях таких істориків, як Галіл Іналджик, Дональд Куатерт, Шевкет Памук, Сурайя Фарохі та Ерік Цюрхер та ін. Іналджик і Куатерт у своїй фундаментальній праці «Економічна та соціальна історія Османської імперії, 1300–1914» [1] показали складність і багатовимірність економічних процесів, наголосивши, що промислова революція в Османській імперії мала власну логіку розвитку. Д. Куатерт у дослідженні «Османське виробництво в епоху промислової революції» [3] детально проаналізував, як місцеві виробники адаптувалися до нових технологій та ринкових умов. С. Фарохі у праці «Ремісники імперії: ремесла та майстри за османів» звернула увагу на роль ремісників і майстрів у соціальній структурі імперії [2]. Важливі регіональні аспекти розвитку османської промисловості висвітлено у працях М. Паларета «Балканська економіка, 1800–1914: еволюція без розвитку» [4] та Картера Фіндлі «Туреччина, іслам, націоналізм та сучасність: історія, 1789–2007» [5]. Їхні дослідження демонструють, що промисловість Османської імперії розвивалася під впливом як внутрішніх реформ, так і європейського капіталу.

Мета статті – проаналізувати особливості, динаміку та відмінності промислової революції в Османській імперії у порівнянні з європейськими країнами, показати специфіку її розвитку, роль зовнішніх чинників і внутрішніх соціально-економічних процесів, а також довести, що промислова модернізація Османської імперії не була відсутньою, а мала власні форми й прояви.

Виклад основного матеріалу дослідження. Промислова революція – це процес переходу від ручного до машинного виробництва, який супроводжувався глибокими соціально-економічними змінами. У Західній Європі цей процес почався в середині XVIII ст., насамперед у Великій Британії, і поступово охопив інші держави континенту,

тоді як в Османській імперії модернізація промисловості мала відмінний і більш повільний характер.

У XVIII – першій половині XIX ст. Османська імперія залишалася аграрною державою з переважанням ремісничого виробництва. Мануфактури з’являлися переважно у великих містах – Стамбулі, Бурсі, Ізмірі, але не досягали рівня механізованих фабрик, характерних для Англії чи Франції. Основною рушійною силою економічного життя залишалася держава, тоді як буржуазія, яка у Європі стала локомотивом промислової революції, в Османській імперії була слабо розвинена.

Період реформ Танзимату (1839–1876 рр.) став етапом активних спроб модернізації. Держава розпочала будівництво фабрик, розвиток транспортної інфраструктури, створення технічних шкіл. Проте османська промислова революція мала залежний характер, адже більшість обладнання та технологій імпортувалися з Європи, а капітал надходив від іноземних інвесторів. Це зробило імперію більш інтегрованою у світову економіку, але водночас економічно залежною від західних держав.

На відміну від європейських країн, де промислова революція супроводжувалася появою великої кількості фабрик і розвитком нових технологій, в Османській імперії процес був обмежений державними рамками і не призвів до глибоких соціальних трансформацій. Лише наприкінці XIX — на початку XX ст. у межах модернізаційних програм Младотурецького уряду з’явилися ознаки промислового піднесення: будівництво залізниць, розвиток портів, відкриття промислових училищ.

Іноземні спостерігачі та оповідання мандрівників (які до певної міри сформували наше уявлення про Османську імперію навіть сьогодні) стверджували, що османська промисловість «приречена», «провалилася» або «відстала» [3, с. 25–27]. Це було з їх припущенням, що великі механізовані фабрики необхідні для великомасштабного промислового виробництва, а в османському випадку було мало механізованих фабрик переважно поза великими містами, як-от Стамбул і Салоніки. Однак це не означало, що османська промисловість стагнувала або занепадала, а швидше зазнавала зростання. Хоча виробництво в основному здійснювалося кустарними методами і виконувалося в домашніх господарствах чи майстернях, а не на механізованих фабриках, загальна кількість вітчизняних виробників та майстерень збільшилася, а їхній випуск збільшився через імпортовані технології, що знижували витрати, низьку заробітну плату та нові ринки, що стимулювалися вільною торгівлею. Наприклад, в Арапгірі імпортована британська бавовняна пряжа замінила місцеве ручне прядіння, звільнивши ту саму робочу силу для більш прибуткової роботи в ручному ткацтві, створивши нову галузь, яка зайняла кілька тисяч домогосподарств і проіснувала до кінця XIX ст. [3, с. 119–120].

Зазначена тенденція спостерігалася в багатьох частинах Османської імперії, оскільки вітчизняні виробники зіткнулися з реаліями нової ери і вони адаптувалися відповідним чином. Шовкоткацтво та бавовнопрядіння в Бурсі зазнавали труднощів, і, отже, багато шовкоткачів перейшли на ткацтво бавовни з британською пряжею або замінили шовкоткацтво шовкомотанням. Водночас зростаючий європейський попит на шовк через зростання середнього класу та сучасну епідемію серед шовкопрядів призвів до різкого зростання попиту на експорт османського сирого шовку. Бурсинські немусульманські та мусульманські підприємці створили майстерні, де робітники, переважно дівчата та молоді жінки, мотали та скручували сирій шовк. Таким чином, з виробника шовкової тканини регіон був зведений до постачання переважно напівфабрикатів французьким виробникам до Першої світової війни [3, с. 132–134].

У період з 1840 по 1877 рік болгарська текстильна промисловість зросла як через внутрішні, так і зовнішні потреби. Болгарська вовна була настільки конкурентоспроможною, що «європейські товари були здебільшого обмежені модною торгівлею» [4, с. 72]. Наприклад, обсяг болгарської вовни, доставленої на ярмарок в Узунджово, зріс у період з 1857 по 1869 з 1,03 мільйона піастрів до 4,7 мільйона, причому їх клієнтами були в основному з Анатолії і Леванту [4, с. 74–75]. Модернізація османських

інститутів під час Танзімату та доступ до великого внутрішнього ринку імперії відповідальні за зростання Болгарії в цю епоху, оскільки Болгарія економічно регресувала після здобуття незалежності.

Македонія була ще одним балканським регіоном, де процвітала текстильна промисловість. Верія особливо славилася прядінням і ткацтвом рушників та сорочок із льону для балканських та левантійських ринків та фарбованої бавовняної пряжі для ринків Центральної Європи. Наприкінці 1850-х років Верія, Салоніки та Едеса експортували бавовняних рушників на суму 574000 франків, переважно на левантійські ринки. Передмістя Салонік виробляли текстилю на 4,2 млн франків, у той час як текстильні центри Пелли виробляли вовняну тканину на 1,7 млн франків, яка експортувалася по всіх Балканах. Далі на південь, Литохорон та Лівадія спеціалізувалися на вовняних спідницях, експортуючи на 1,2 мільйона франків на морські середземноморські ринки [4, с. 90–92].

Османська килимова промисловість зі Східної Анатолії та Леванту також зазнала зростання. У період із 1870-х по 1890-ті роки експорт майже подвоївся у вартісному вираженні, збільшившись з 17 до 32 мільйонів курушей [3, с. 178–180]. Це було викликано загальним збільшенням виробництва, оскільки хімічні барвники замінили натуральні барвники, виробництво перемістилося з будинків у майстерні та почали використовувати імпортні швейні машини. Експорт із міста Александретта, наприклад, збільшився з 235 тонн, вартістю 113 000 фунтів стерлінгів 1889 року, до 649 тонн, вартістю 285 000 фунтів стерлінгів 1907 року [3, с. 181].

Переходячи від майстерень до фабрик, навіть з їх невеликою кількістю, вони були важливими ознаками зростання османської промисловості в цей час. Кількість приватних фабрик збільшилася після 1870 року, коли уряд вжив багато стимулюючих заходів, насамперед податкові пільги. Такі міста, як Салоніки, Слівен, Ізміт та Стамбул, мали кілька фабрик, які виробляють товари від цигарок, текстилю, дистильованих спиртів, мила, цегли, цвяхів та черепиці [3, с. 200–202]. Можливо, одним із найбільших і найвпливовіших з них була Régie des tabacs, компанія, яка монополізувала купівлю та продаж османського тютюну, прибуток від якого ділився між OPDA, акціонерами та урядом Османів. Погані умови праці та антиробочі закони на початку XX століття, серед інших факторів, перетворили Салоніки на центр трудового та соціалістичного активізму в Османській імперії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Промислова революція в Османській імперії не була «провальною» чи «запізнілою» у класичному розумінні. Вона мала іншу логіку розвитку – адаптаційну, з опорою на ремісничі й напівіндустріальні форми виробництва. Головними її рисами стали: поступове зростання виробництва, інтеграція з європейським ринком і формування основ національної промисловості, хоч і під значним впливом іноземного капіталу. Основна відмінність від європейських країн полягала у повільному темпі модернізації, домінуванні держави та іноземного капіталу, а також відсутності активної буржуазії, здатної стати рушієм промислового розвитку.

Список використаних джерел та літератури:

1. İnalcık H., Quataert D. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 1026 p.
2. Faroqhi S. *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople Under the Ottomans*. London; New York: I.B. Tauris, 2009. 272 p.
3. Quataert D. *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 258 p.
4. Palaioret M. *The Balkan Economies, 1800–1914: Evolution Without Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 464 p.
5. Carter V. *Findley Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789–2007*. New Haven; London: Yale University Press, 2008. 390 p.

Ярослав ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ
РУХ САМОПОСИЛЕННЯ ЯК ВІДПОВІДЬ КИТАЮ
НА КОЛОНІЗАЦІЙНІ ЗАЗІХАННЯ

(студент II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка).
Науковий керівник – доктор історичних наук, доцент О.Л. Ковальков

Анотація. У статті висвітлено феномен руху самопосилення у Китаї другої половини XIX ст. як першу масштабну спробу модернізації країни у відповідь на колоніальний тиск Заходу. Розглянуто історичні передумови, головні напрями та суперечливі результати руху.

Ключові слова: Китай, самопосилення, модернізація, колоніалізм, Опійні війни.

Постановка проблеми. Поразки Китаю у Першій (1839–1842) та Другій (1856–1860) опійних війнах зруйнували століттями усталену думку про непорушну могутність Піднебесної. Імперія Цін, що тривалий час вважала себе «Серединною державою» – центром світу, виявилася неспроможною протистояти натиску значно більш розвинених на той час західних колоніальних держав, передовсім Великої Британії. Припинення, спричинене Нанкінським договором 1842 року, що відкривав п'ять портів для британської торгівлі та передавав Лондону територію острова Гонконг у фактично постійне користування стало глибоким потрясінням для китайських еліт та суспільства в цілому. Тяньцзінський (1858) та Пекінський (1860) договори закріпили ще ширші поступки: легалізацію опіумної торгівлі, доступ іноземних місіонерів та дипломатичну присутність, що фактично засвідчувало статус Китаю як напівколонії [2, с. 210–215]. Ці події, які з часом закарбуються у китайській свідомості як початок «століття принижень» (*bainian duochi*), вимагали пошуку шляхів до відродження національної сили. Саме тоді у середовищі освічених чиновників і військових народжується ідея руху самопосилення (*цзицзянь юньдун*), яка мала стати першим масштабним проектом модернізації Китаю в нову добу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідеологи руху стверджували, що для збереження країни потрібно засвоїти науку і техніку Заходу, не відмовляючись від китайської духовної сутності. Один із перших реформаторів, Фен Гуйфень, писав: «*Варвари сильні не через свою природу, а через свої знання. Якщо ми оволодіємо їхніми знаннями, вони більше не зможуть нас принижувати*» [9, с. 9].

Після смерті імператора Сяньфена у 1861 році та утвердження регентства імператриці Цзісі новий уряд усвідомив необхідність змін. Концепція *самопосилення* ґрунтувалася на трьох засадах: створення сучасної армії, розвиток промисловості та реформа освіти. Ключову роль у реалізації цих заходів відігравали провінційні лідери — Цзен Гофань, Лі Хунчжан і Цзо Цзунтан, які стали символами «прагматичного патріотизму». Вони розуміли, що сила імперії залежить не лише від кількості воїнів, а й від технічної переваги. Як зазначав Лі Хунчжан, «*гармати і кораблі стали новими ієрогліфами сили*» [2, с. 229].

Першим і головним напрямом руху самопосилення стало військове оновлення, адже саме поразки у війнах із Заходом і внутрішні повстання показали слабкість застарілої китайської армії. Представники нового покоління реформаторів наголошували, що без створення сучасних збройних сил держава не зможе відстояти свій суверенітет. За їх ініціативи у 1860–1870-х роках у Китаї з'являються арсенали у Шанхаї, Фучжоу та Тяньцзіні, де виготовлялися парові судна, рушниці та артилерійські знаряддя. Це стало безпрецедентним кроком для держави, яка ще нещодавно вважала виробництво зброї

справою варварів. Особливу увагу приділяли флоту: у 1875 році було створено Бейян – найпотужніше угруповання китайського флоту, оснащене сучасними броненосцями й паровими крейсерами, флот який за чисельністю і технічними оснащенням поступався лише японському. Уряд закуповував кораблі в Німеччині, Англії, Франції. [8, с. 82].

Паралельно створювалися військові школи для підготовки офіцерів нового типу. Китайські молоді командири вирушали на навчання до Великої Британії, Франції, Німеччини, де вивчали артилерію, морську справу та інженерну техніку. Проте модернізація війська мала і свої труднощі: через корупцію та консерватизм чиновників більшість реформ не отримала належного продовження, а нова техніка часто використовувалася без достатньої підготовки.

Другим важливим напрямом руху стала промислова модернізація, адже реформатори усвідомлювали, що сильна армія потребує потужної економічної бази. У різних провінціях почали з'являтися машинобудівні заводи, шахти, текстильні фабрики, ливарні майстерні, що стали першим кроком до створення сучасної промисловості. З 1870-х років активно розвивався видобуток вугілля та заліза особливо у Ханьані та Кайпіні. Прокладалися залізничні колії, які спершу стикалися з опором консерваторів, адже ті вважали їх «порушенням гармонії землі». Незважаючи на це, саме завдяки реформаторам розпочалося будівництво телеграфних ліній, відкривалися поштові відділення, формувалися перші державні транспортні компанії. Ці процеси супроводжувалися появою нової економічної форми – державного капіталізму, коли управління підприємствами здійснювалося спільно урядовцями та багатими купцями. Така система мала зміцнити фінансову незалежність країни від іноземних монополій, хоча з часом і породила певну корупцію й залежність від інтересів окремих кланів.

Третім напрямом, не менш важливим для майбутнього країни, стало реформування освіти та науки. Усвідомлюючи, що технічний прогрес неможливий без підготовлених кадрів, уряд підтримав відкриття нових навчальних закладів. Вже у 1862 році у Пекіні з'явилася Школа іноземних мов (Тунвеньгуань), де китайські студенти вивчали англійську, французьку, німецьку мови, а також основи математики, фізики й інженерії. Подібні заклади відкривалися в Шанхаї, Гуанчжоу, Фучжоу, при арсеналах і технічних училищах. Десятки талановитих юнаків були відправлені на навчання до США, Великої Британії, Франції та Японії, де вони отримували освіту в галузях морської справи, машинобудування, телеграфії та дипломатії. Паралельно перекладалися й друкувалися західні наукові, технічні та військові праці, завдяки чому китайські вчені й чиновники поступово знайомилися з новими досягненнями світової науки. Уперше в історії імперії освіта перестала бути привілеєм лише конфуціанських класиків: держава потребувала інженерів, механіків, перекладачів. Як відзначав один із викладачів, Ян Веньмін, *«у новому світі більше користі від компаса, ніж від стародавніх канонів»* [10, с. 57].

Усе це сприяло появі нової освіченої верстви, яка поєднувала знання традиційної китайської культури з елементами західного мислення і згодом стала рушійною силою наступних реформ кінця XIX – початку XX століття.

Разом із тим рух самопосилення мав і суттєві недоліки. Китайські реформатори не наважувалися зазіхнути на основи політичної системи. Бюрократія, що трималася на іспитах з конфуціанських текстів, продовжувала визначати кар'єри чиновників. Імператриця Цзісі, побоюючись втрати влади, схвалювала лише ті зміни, які не загрожували трону. Реформи були регіональними, а не загальнодержавними; провінції діяли автономно, що посилювало феодальну роздрібненість. В. Дацишен справедливо зазначав: *«Китай копіював Захід без розуміння його суті; арсенали і верфі не могли замінити конституції та громадянського духу»* [2, с. 245].

Під кінець XIX століття результати самопосилення виявилися суперечливими. Армія формально мала сучасне озброєння, але залишалася відданою провінційним ватажкам, а не центральному уряду. Під час франко-китайської війни 1884–1885 років китайські війська продемонстрували мужність, але нестачу стратегічної єдності. Ще

гіршим випробуванням стала війна з Японією 1894–1895 років. Флот Бейян, створений завдяки самопосилению, був розбитий у Жовтому морі, а Китай зазнав принизливої поразки. Іронічний вислів сучасників – *«ми створили залізні кораблі з дерев'яним духом»* [7, с. 346] – став символом глибокої невідповідності між зовнішнім модернізмом і внутрішнім застиглим ладом.

Причини провалу руху самопосилень лежали не лише у сфері політики, а й у культурі. Конфуціанська етика підкреслювала стабільність, ієрархію та шанування традицій, у той час як модернізація вимагала експерименту, індивідуальної ініціативи, ризику. Як писав сучасник подій Чжан Вейгуань, *«у нас вчили, що мудрість – це пам'ятати старе; а Захід вчив, що мудрість – це створювати нове»* [10, с. 61].

У цьому сенсі не варто ігнорувати той факт що майже всі провідні діячі руху були вихідцями з кола старих еліт – чиновників та військових і виховувалися у конфуціанському дискурсі починаючи з раннього дитинства; вочевидь, саме це і не дозволило навіть ідеологам руху піднятися над традиційними догмами і глянути на світ дійсно по-новому.

Для глибшого розуміння специфіки китайського шляху варто порівняти рух самопосилень з реформами епохи Мейдзі в Японії. Обидві країни зазнали тиску Заходу, але відповіли по-різному. У Японії після революції 1868 року уряд Мейдзі провів системні реформи: ліквідував феодальні князівства, запровадив загальну військову повинність, створив єдину податкову систему, національну освіту, сучасні залізничі, промисловість, банківську систему. Протягом кількох десятиліть Японія перетворилася з відсталої аграрної країни на індустріальну державу, здатну перемогти Китай і навіть неосяжну Росію.

Як слушно зазначає О. Набока, *«Японія здійснила революцію згори, перетворивши конфуціанську дисципліну на інструмент модернізації, тоді як Китай залишився заручником власної бюрократичної традиції»* [5, с. 165]. Японська еліта діяла колегіально, спираючись на імператора як символ нації; у Китаї ж імператриця Цзісі протиставляла одних реформаторів іншим, зберігаючи особисту владу ціною державного послаблення.

Порівняння також показує різницю в підході до освіти. У Японії школа стала механізмом соціальної мобільності, у Китаї ж – інструментом відтворення старої системи. Якщо японські підручники перекладали новітні наукові тексти, то китайські навчальні програми залишалися під контролем консервативних вчених. Один із місіонерів того часу зауважував: *«Японці питають – як це працює; китайці – чи відповідає це класиці»* [6, с. 112].

І все ж, незважаючи на обмежений успіх, рух самопосилень мав важливі наслідки. Він створив передумови для появи перших національних підприємств, випуску газет, розвитку телеграфного зв'язку. З'явилися нові соціальні групи – інженери, офіцери, перекладачі, які пізніше відіграли ключову роль у реформах кінця XIX – початку XX століття. Як влучно зазначено в одному з досліджень, *«самопосилень не перемогло традицію, але зробило її гнучкішою; воно заклало першу тріщину в моноліті старого Китаю»* [3, с. 91].

Зрештою, ця реформаційна хвиля стала першим проявом модернізаційної свідомості, що прагнула поєднати китайську духовність із європейською наукою. Вона навчила китайців мислити категоріями технічного прогресу, дипломатії, національної гідності. Саме учасники руху самопосилень – Цзен Гофань, Лі Хунчжан, Фен Гуйфень – підготували інтелектуальний ґрунт для подальших реформ 1898 року, а пізніше – для революції 1911 року.

Як узагальнив Б. Борисенко, *«Японія реформувала державу, Китай – лише арсенали; перша створила націю, другий – технічну ілюзію сили»* [1, с. 46]. Та навіть ця «ілюзія» мала значення, бо пробудила в Китаї усвідомлення власної відсталості. Рух самопосилень став першим пробудженням «паперового тигра» – держави, що здавалася могутньою, але була вразливою зсередини. Його досвід показав, що модернізація без

глибокої соціальної реформи неможлива, а запозичення технологій без зміни політичної культури призводить лише до часткових результатів.

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. В історичній перспективі рух самопосилення був не поразкою, а необхідним етапом становлення модерного Китаю. Саме він перетворив імперію, що жила спогадами про велич, на суспільство, яке почало шукати шляхів до оновлення. Його ідея – *вчитися у інших, аби зберегти себе* – залишається актуальною і сьогодні, коли Китай знову стоїть на перехресті традицій і глобалізації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борисенко Б. Китай у боротьбі за визволення. Харків: Держвидав України, 1927. 78 с.
2. Дацышен В. Г. Новая история Китая. Благовещенск, 2004. 346 с.
3. Ковальков О., Філоретов В. Збірник документів з нової історії країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Кіровоград, 2012. 343 с.
4. Крюгер Р. Полная история Поднебесной. Москва: Эксмо, 2006. 543 с.
5. Набока О. Американо-китайські відносини у період першої опіумної війни (1839–1842). *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Вип. 49. С. 163–168.
6. Сергійчук І. М. Китай у нові та новітні часи: практикум. Суми: Університетська книга, 2006. 329 с.
7. Скрипник О. М. Перша опіумна війна: початок занепаду могутності Імперії Цін. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 342–345.
8. Тан Цзюньцзе. Історія китайської модернізації (1840–1949). Пекін: Санлянь шубань, 2009 / Переклад.
9. Фен Гуйфень. *Пропозиції щодо зміцнення держави*. Пекін, 1861 / Переклад.
10. Чжан Вейгуань. Реформи та контрреформи в пізньоцінському Китаї. Шанхай: Фудань, 2011 / Переклад.

Галина ГОРОХОВА

**ВНЕСОК ІСМАЇЛА ГАСПРИНСЬКОГО У РОЗВИТОК ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ ТА
ЗАХИСТ ПРАВ МУСУЛЬМАНСЬКИХ ЖІНОК**

*(студентка II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії*

Центральноукраїнського державного університету ім. Володимира Винниченка)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент І. С. Позднякова

Анотація. У статті проаналізовано внесок Ісмаїла Гаспринського у розвиток жіночої освіти початку ХХ століття. Розглянуто практичні та ідеологічні аспекти його діяльності, для процесів емансипації жінок, розширення їх соціальних прав та культурної самореалізації.

Ключові слова: Алемі Нісван, емансипація, І. Гаспринський, освіта, права жінок.

Постановка проблеми. Питання становища жінки в мусульманському суспільстві посідало важливе місце в просвітницькій та громадській діяльності І. Гаспринського. Він послідовно виступав за необхідність покращення соціального й освітнього рівня жінок, розглядаючи це як невіддільний складник загального культурного оновлення мусульманської громади [7, с. 219–220]. Поширення його ідей сприяло активізації суспільної думки в Криму щодо потреби реформування гендерних відносин, що зумовило зародження руху за розширення соціальних і освітніх прав жінок у мусульманському середовищі.

Завдяки активній громадській діяльності І. Гаспринського у суспільній свідомості відбулися суттєві зміни щодо ролі жінки-мусульманки. За короткий період вдалося досягти значного прогресу, зокрема в освітній сфері. Одним із ключових здобутків стало широке залучення дівчат до навчання, що супроводжувалося відкриттям освітніх закладів, орієнтованих на формування жіночої інтелектуальної еліти [7, с. 220].

Без перебільшення можна стверджувати, що започатковані І. Гаспринським ідеї жіночої емансипації стали не лише серйозним викликом для усталених традицій патріархального суспільства, а й потужним рушієм змін. Вони сприяли становленню нового покоління кримськотатарських жінок – освічених, соціально активних, здатних до лідерства й формування громадської думки, які згодом відіграли значну роль у процесі національного відродження кримськотатарського народу [8, с. 1].

Аналіз досліджень і публікацій. Внесок І. Гаспринського у розвиток жіночої освіти та боротьбу за права мусульманських жінок досліджували: В. Ганкевич, С. Шендрикова Л. Динікова, А. Бобко, Н. Малиновська та Є. Мустафаєва.

В. Ганкевич і С. Шендрикова у статті «Виникнення першого кримськотатарського жіночого періодичного видання» досліджують часопис «Алемі Нісван», підкреслюючи його значення для історії кримськотатарського народу, журналістики та культур споріднених тюркомовних народів російської імперії. Автори аналізують роль преси як інструменту поширення ідей жіночої емансипації та формування громадської думки щодо прав мусульманських жінок [1].

Л. Динікова та А. Бобко у своїй праці «Публіцистика І. Гаспринського як рушійна сила емансипації жінок Криму» розглядають ширший контекст діяльності І. Гаспринського, наголошуючи на його просвітницькій публіцистиці, заснуванні газети «Терджиман» та впровадженні освітніх ініціатив для дівчат. Дослідники показують, що публіцистика І. Гаспринського сприяла формуванню національної свідомості та духовному розвитку кримськотатарських жінок, створивши основу для подальших прогресивних змін у суспільстві [7].

Н. Малиновська у праці «Уривки з історії кримських татарок у націєтворчих процесах Криму 1905–1917 років» досліджує активну участь кримськотатарських жінок у

національному русі, освіті та громадському житті. Авторка наголошує, що їхня діяльність у просвітництві, жіночих комітетах та політичних процесах сприяла розвитку національної самосвідомості та демократичних цінностей у кримськотатарському суспільстві [8].

С. Мустафаєва висвітлює вплив І. Гаспринського на розвиток освіти та культурного життя кримських татарок, показуючи, як його просвітницька діяльність створювала умови для активної участі жінок у суспільних процесах і сприяла їхній емансипації. Таким чином, її аналіз доповнює відомості про роль преси, публіцистики та активність кримськотатарських жінок у національному русі [9].

Слід зауважити, що діяльність мислителя, у тому числі його численні новації в публіцистиці, освіті та культурному житті, мала вагомий вплив на формування засад жіночої освіти та захист прав мусульманських жінок. Втім питання про внесок І. Гаспринського у розвиток жіночої освіти та утвердження ідей емансипації в мусульманському суспільстві вивчене лише частково.

Метою статті є аналіз внеску І. Гаспринського у розвиток жіночої освіти та висвітлення практичних і ідеологічних аспектів його діяльності, спрямованих на захист прав мусульманських жінок.

Виклад основного матеріалу. Щоб зрозуміти наскільки радикальними були ці зміни, слід з'ясувати, яким було життя кримськотатарської жінки до початку просвітницьких реформ.

Упродовж XVIII – XIX століть становище кримськотатарської жінки характеризувалося відсутністю правового статусу та соціальною ізоляцією. Жінки вели переважно закритий спосіб життя, а сфера їхнього спілкування, як правило, обмежувалася родинними та побутовими контактами, що було зумовлено панівними традиційно-патріархальними нормами [8, с. 1]. У контексті розв'язання соціальних питань, що стосувалися становища жінок у мусульманському суспільстві, І. Гаспринський прагнув започаткувати спеціалізоване періодичне видання, повністю присвячене темам жіночої освіти та духовного розвитку. На його думку, саме таке видання могло б стати важливим інструментом у реалізації широкої просвітницької програми, яка, вочевидь, була частиною загального процесу відродження духовності й самосвідомості тюрко-мусульманських народів [1, с. 1].

На початку XX ст. Бахчисарай став одним із провідних осередків руху за емансипацію мусульманських жінок у межах російської імперії. Після проголошення Маніфесту 1905 року про скасування попередньої цензури в місті було започатковано видання першого в мусульманському світі спеціалізованого журналу для жінок – «Алемі Нісван» («Світ жінки»), що виходив кримськотатарською мовою. Ініціатором створення цього періодичного видання виступив І. Гаспринський, а редакторську посаду обійняла його донька Шефіка Гаспринська. Журнал став унікальною платформою для обговорення питань жіночої освіти, соціальних прав і ролі жінки в мусульманському суспільстві, що відображало новаторський характер просвітницької діяльності родини Гаспринських [1, с. 1].

Журнал «Алемі Нісван» відіграв важливу роль у духовному становленні кримськотатарських жінок. Опубліковані в ньому матеріали дозволяють краще зрозуміти суть жіночого питання та визначити місце жінки в суспільстві кримських татар на початку XX століття. У цьому контексті постає необхідність більш детального аналізу концепції видання.

Заснований з ініціативи І. Гаспринського, журнал був спрямований на інформування жінок-мусульманок про їхні права, можливості здобуття освіти, умови побуту та стан здоров'я, а також мав на меті сприяти їхньому духовному розвитку. Окрім того, передбачалося надання практичних порад щодо ведення господарства, дотримання гігієни та виховання дітей. Значна увага мала приділятися тематиці жіночої праці: передусім рукоділлю, ткацтву, килимарству та шовківництву, що супроводжувалося

ілюстраціями та схемами. Планувалося ознайомити читачів із життям жінок у різних країнах, а також публікувати біографії видатних діячок із додаванням портретів і зображень. Журнал мав містити розділи «елементарних знань», художні оповідання, листи читачів із відповідями редакції, інформацію про наукові відкриття, винаходи, новини, а також оголошення й рекламу. Згідно з концепцією, журнал мав виходити щотижнево, а річна передплата разом із поштовими витратами мала становити три карбованці [1, с. 3].

Значущість журналу «Алемі Нісван» виходила далеко за межі Криму: його читали в різних регіонах мусульманського світу, зокрема в Туркестані та Єгипті. Видання швидко здобуло популярність як важливий просвітницький майданчик для висвітлення актуальних питань жіночої емансипації, розвитку освіти та переосмислення ролі жінки в мусульманському суспільстві. Проте вже через певний час російська влада без офіційного пояснення заборонила подальший випуск журналу. Спроба його відновити у 1917 році, на тлі революційних подій та політичної нестабільності, виявилася безрезультатною [8, с. 1].

Ініціативи І. Гаспринського щодо впровадження навчання для жінок викликали опір з боку духовенства. Попри це, у складних умовах він послідовно відстоював важливість жіночої освіти, розглядаючи її як складову частину модернізації суспільства та духовного розвитку тюркомовного населення.

І. Гаспринський приділяв значну увагу питанню законодавчого визнання прав жінок. Він присвятив низку творів темі жіночого становища, серед яких: «Арслан-киз» («Дівчина-левиця») [2], «Кадинлар» («Жінки») та численні публікації в газеті «Терджиман». Написав також повісті та оповідання, що висвітлювали проблеми жінок: «Африканські листи» [3], «Країна амазонок» [5], «Непокірлива» [6], «Бідна Фатьма» [4].

Книга «Кадинлар» стала важливим символом боротьби за жіночі права. У ній автор докладно описує жінок із різних країн Сходу і Заходу, звертаючи увагу як на спільні риси, так і на культурні особливості. Увесь вміст книги пройнятий повагою до жінки. І. Гаспринський підкреслює важливу роль матері у вихованні молодого покоління. Він закликає жінок здобувати освіту, розвиватися культурно і боротися за свої права. Цей твір є своєрідною осяйною одою жінці, виявом щирої пошани до її гідності, сили й ролі у суспільстві [9, с. 194].

З метою утвердження нової моделі жіночої ролі в суспільстві І. Гаспринський у книзі «Кадинлар» включив окремий розділ під назвою «Великі жінки», у якому розповів про видатних представниць жіноцтва, які очолювали держави, стали знаними політичними лідерками, науковицями, діячками культури та мистецтва. Таким чином, він прагнув продемонструвати суспільну значущість жінок і надихнути читачів на переосмислення традиційних уявлень про їхнє місце в житті та розвитку суспільства.

Під впливом І. Гаспринського в Криму почався активний рух за права жінок. Завдяки особистим зусиллям І. Гаспринського та впливу його газети «Терджиман», ставлення до мусульманок змінилося за досить короткий час. Одним із головних його здобутків стало активне залучення дівчат до освіти та, що важливо, відкриття шкіл спеціально для них. Щороку кількість жіночих навчальних закладів поступово зростала, що стало важливим етапом у процесі освітньої емансипації [9, с. 194].

І. Гаспринський не лише уважно стежив за створенням шкіл для дівчат, а й безпосередньо долучився до їх організації та функціонування. У Бахчисараї, з його ініціативи, було відкрито спеціальну новаторську школу для дівчат. Особлива увага в навчальному процесі приділялася естетичному вихованню та практичним навичкам, зокрема рукоділлю. Ідеї емансипації, започатковані І. Гаспринським, згодом продовжила його донька Шефіка, ставши гідною наступницею батьківської просвітницької справи.

У 1917 році в Бахчисараї відбувся перший жіночий з'їзд, під час якого Шефіку Гаспринську було обрано головою Жіночого мусульманського комітету [8, с. 1]. Вона стала ініціаторкою створення «Виконавчий комітет мусульманок Криму», який відіграв важливу роль у формуванні новітньої моделі жіночої участі в суспільстві [8, с. 2]. Основними завданнями комітету були боротьба за надання мусульманкам рівних прав,

захист материнства та дитинства, а також забезпечення їхнього повноцінного входження в соціальну, культурну та професійну сфери [8, с. 2]. Цей рух, що зароджувався з ініціативи Шефіки Гаспринської, був безпосередньо пов'язаний із просвітницькою спадщиною її батька.

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Таким чином, І. Гаспринський зробив визначальний внесок у реформування становища жінок-мусульманок, започаткувавши традицію демократичного підходу до гендерної рівності в межах кримськотатарського національного руху. Його послідовна просвітницька та організаційна діяльність сприяла процесу емансипації жінок у Криму та поступовому закріпленню їхнього правового й соціального статусу.

Своєю чергою, результати цього аналізу відкривають перспективи для подальшого вивчення публіцистичних праць І. Гаспринського та його впливу на жіночі організації й освіту. Крім того, такий аналіз дозволить оцінити соціокультурні й гендерні наслідки його реформ і глибше зрозуміти внесок І. Гаспринського у національне відродження кримськотатарського народу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ганкевич В. Ю., Шендрикова С. П. Виникнення першого кримськотатарського жіночого періодичного видання. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/373beb7b-8126-473f-88d1-7cb457c33293/content> (дата звернення: 20.09.2025).
2. Гаспринський І. Арслан-Киз. *Французькі листи. Повісті та оповідання*. Харків, 2023. Т. 1. С. 276–303.
3. Гаспринський І. Африканські листи. *Французькі листи. Повісті та оповідання*. Харків, 2023. Т. 1. С. 191–209.
4. Гаспринський І. Бідна Фатьма. *Французькі листи. Повісті та оповідання*. Харків, 2023. Т. 1. С. 374–375.
5. Гаспринський І. Країна Амазонок. *Французькі листи. Повісті та оповідання*. Харків, 2023. Т. 1. С. 210–240.
6. Гаспринський І. Непокірлива. *Французькі листи. Повісті та оповідання*. Харків, 2023. Т. 1. С. 361–364.
7. Динікова Л. Ш, Бобко А. М. Публіцистика І. Гаспринського як рушійна сила емансипації жінок Криму. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Вип. 27. Том 3. С. 218–222.
8. Малиновська Н. Уривки з історії кримських татарок у націотворчих процесах Криму 1905–1917 років: гендерний аналіз комеморацій в Україні. VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Політика пам'яті в теоретичному і практичному вимірах». Рівне, 2019. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/7699/2/Malynovska_N.pdf (дата звернення: 21.09.2025).
9. Мустафаєва Є. І. Питання жіночої освіти в педагогічній системі І. Гаспринського. *Науковий вісник МДПУ імені Богдана Хмельницького*. Серія: Педагогіка. 2008. № 1. С. 190–197.

Владислава БОЛДИРЄВА

ІЗАБЕЛЛА БЬОРД – ДОСЛІДНИЦЯ, ПИСЬМЕННИЦЯ, НАТУРАЛІСТКА

(студентка II курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

факультету психології та історії

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент І.С. Позднякова

Анотація. У статті розглянуто життєвий і творчий шлях Ізабелли Бьорд – видатної британської мандрівниці, письменниці та натуралістки XIX століття. Особливу увагу приділено ролі Бьорд у подоланні гендерних стереотипів вікторіанської епохи та утвердженні образу жінки-дослідниці в науці.

Ключові слова: Ізабелла Бьорд, мандрівниця, вікторіанська доба, натуралістика, жінка-науковиця.

Постановка проблеми. Ізабелла Бьорд – одна з найвідоміших британських мандрівниць другої половини XIX століття, чия діяльність поєднала риси дослідниці, письменниці та натуралістки. Проте, попри значний внесок у розвиток географічних знань та популяризацію наукових спостережень, її постать тривалий час залишалася на периферії історичних досліджень. Актуальним є необхідність переосмислення її діяльності не лише як культурного, а й як історичного феномена, що відображає дух доби вікторіанства та еволюцію уявлень про жінку-дослідницю.

Аналіз досліджень і публікацій. А. Горбаченко розглядає особу Ізабелли Бьорд у контексті феномену вікторіанських жінок-мандрівниць й робить висновок, що Ізабелла Бьорд якнайкраще підтверджує тенденцію до збільшення кількості мандрівниць британського походження в другій половині XIX ст., попри збереження упереджень щодо жінок у вікторіанському суспільстві [1].

А. Лигіна розкриваючи портрети жінок-науковців, присвятила одну з розвідок «Перша фотографія Китаю» Ізабеллі Бьорд [2].

Канасака Кієнорі у своїй роботі зазначає, що Ізабелла Берд, відома японцям переважно завдяки своїй книзі «Непроторенні дороги Японії». Вона описує сім місяців, проведених у країні, за які, попри численні обмеження, що діяли на той час, пододала понад 4500 кілометрів. Метою книги було дати уявлення про Японію того часу [3].

В англomовній науковій літературі постать Ізабелли Бьорд розглядається у різних контекстах – від біографічного до культурологічного та постколоніального. Класичні джерела представлені мемуарами й антологіями, присвяченими вікторіанській мандрівниці, тоді як сучасні дослідження інтерпретують її діяльність у ширшій культурній і гендерній перспективах [4; 5].

Метою статті є висвітлення основних етапів життєвого шляху та діяльності Ізабелли Бьорд. Особливу увагу приділено аналізу її внеску в розвиток географічних досліджень, природознавства та подорожньої літератури, а також з'ясуванню ролі І. Бьорд у формуванні образу жінки-дослідниці вікторіанської епохи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ізабелла Бьорд (англ. *Isabella Lucy Bird*) є яскравим прикладом вікторіанської мандрівниці, чие життя і творчість проливають світло на суперечливу природу ролі жінки у XIX столітті. Дослідники відзначають, що Бьорд була «однією з найвідоміших англomовних жінок-мандрівниць свого часу» і водночас жила «життям свободи та пригод», порушуючи суворі вікторіанські гендерні норми [1].

Вона здійснила подорожі майже усіма континентами, крім Антарктиди, і написала низку бестселерів про свої мандрівки. Бьорд також стала однією з перших жінок-членів Королівського географічного товариства (1892 р.), що свідчить про її винятковий статус у

наукових колах. Для вивчення жіночого феномену вікторіанської доби важливо розглядати приклад Бьорд тому, що її досвід поєднує типові обмеження того часу та прояву індивідуальної свободи [2]. Її мандрівні нариси, з одного боку, іноді відтворюють імперські стереотипи про «інших», наприклад, у подорожі до Кореї та Японії [3], а з другого – показують відкритість до інших культур. З цього погляду дослідження Ізабелли Бьорд дозволяє краще зрозуміти, як жінки вікторіанської епохи поєднували соціальні очікування з прагненням до самовираження через мандрівку й письменство.

З початком вікторіанської епохи положення жінки в британському суспільстві було існувало в рамках дому і родини, де на неї покладали: роль «ангела в домі», виховання дітей та відповідальність за господарство, а також, звісно, підтримка моральності. Це було досить важливо в суспільстві, де скандал міг спричинити один неправильний крок, оскільки ідеалом вікторіанської жінки вважали ту, яка була «скромною, чистою, покірною та терплячою» [1].

Жінка в суспільстві займала приватну нішу, в той час, коли чоловік належав до публічної сторони розподілу обов'язків. Таким чином формувався культ «сімейної порядності», де високо цінувалися стриманість і доглянутість, але суспільні норми обмежували жіночі свободи поза домом. Поїздки за кордон без супроводу представника чоловічої статі у британському суспільстві розглядалися негативно, тому що в жінках бачили образ незахищеності та слабкості. Вважалося, що їм завжди потрібна підтримка поза домом, особливо в подорожах у далекі країни. Але така тенденція все одно не завадила поширитись новій світській традиції жіночих мандрів [1].

Ставлення суспільства до жінок-мандрівниць було неоднозначним і значною мірою залежало від наявності чи відсутності в їхніх подорожах супутників чоловічої статі [1]. Жінки, які вирушали до віддалених країн разом із чоловіками, перебували під їхнім захистом і опікою. Як наслідок, вони незмінно отримували похвалу й схвалення з боку суспільства, яке звеличувало їхню мужність і відданість чоловікові.

Іншим було ставлення до жінок, які подорожували без супроводу чоловіків. Незалежно від їхніх фізичних здібностей, уміння захищати себе в небезпечних ситуаціях чи кількості супутниць, їх зараховували до категорії «незахищених», що вже саме по собі вважалося певною ексцентричністю. Важливим способом переконати суспільство у своїй відданості встановленим нормам поведінки було прагнення мандрівниць дотримуватися всіх інших приписів вікторіанської моралі – від манер поведінки та збереження англійських традицій до обов'язкового носіння виключно жіночого одягу [1].

На цьому історичному тлі виокремлюється постать Ізабелли Луїзи Бьорд – британської письменниці мандрівниці та натуралістки, яку вважають феноменом жінки-мандрівниці вікторіанської епохи.

Ізабелла Луїза Бьорд народилась 15 жовтня 1831 року в родині священника, зростала в Таттенхоллі, Чешир. З ранніх років дівчина тяжіла до мандрів та почала свій шлях у двадцять два, коли відправилась до Америки, щоб поправити здоров'я, з яким мала проблеми з самого дитинства. Свою подорож вона описала в листах, які стали основою її першої книги «The Englishwoman in America» («Англіянка в Америці»), що вийшла друком у 1856 році [2].

Протягом 1870-х років Ізабелла Бьорд активно подорожувала світом. Її першою великою мандрівкою після Америки стала Австралія, потім Гаваї, де вона підкорила вулкани Мауна-Кеа та Мауна-Лоа. Саме звідти вона вирушила до Колорадо та Скелястих гір, де у 1873 році на коні пододала понад 800 миль (1287 кілометрів), такий її досвід увійшов в книгу під назвою «Життя в Скелястих горах» 1879 року [3; 4].

Низка її подорожей також охоплює Азію, де Бьорд змогла відвідати Японію, Китай, Корею, Сінгапур та Малайзію, пізніше молода мандрівниця підкорила й Індію, де відвідала штати Ладакх і Кашмір. Мандрувати Бьорд не переставала навіть в похилому віці. У період з 1897 до 1901 року вона здійснила подорож Китаєм та Кореєю.

Якщо детальніше розглянути її подорож до Японії, то варто зауважити, що там вона провела сім місяців, маючи на меті зібрати якомога більше інформації про цю країну, щоб відкрити незвідане західній аудиторії. Сама поїздка була організована Гаррі Парксом. На той час пересування для іноземців було обмежене десятьма рі, що дорівнює приблизно 40 кілометрів, а щоб мандрувати далі, необхідно було отримати спеціальний дозвіл [3]. Не дивлячись на це Ізабелла Бьорд таки наважилась відвідати містечко Біраторі на о. Хоккайдо. Шлях був нелегким та небезпечним, оскільки тоді сезон дощів був набагато довший, наслідком чого став розливів річок. Загалом, подорож до Японії виявилась вдалою не тільки завдяки самовідданості помічника, перекладача та слуги мандрівниці Іто Цурукіті. Він не тільки добре розмовляв англійською, а й працював на Чарльза Маріса, британського «мисливця за рослинами», допомагаючи йому з колекцією під час експедиції до Японії. Подаючи заяву на отримання дозволу на поїздку, Паркс включив «вивчення рослин» до мети подорожі Ізабелли Бьорд.

Її уважність і відкритість до «іншого» формували гуманістичний характер її спостережень. Бьорд зберігала жвавий інтерес до людей і культур, які зустрічала під час мандрів, що вирізняло її твори серед типових для вікторіанської доби імперських наративів [3; 4]. У Біраторі, одному з головних поселень айнів, Ізабелла Бьорд провела чотири дні у домі місцевого вождя Бенрі, детально вивчаючи соціальну структуру, традиції, одяг і духовні практики цього народу. Отримані дані вона виклала у надзвичайно точних етнографічних описах, що згодом вплинули на формування уявлень про айнів у західній науці та місіонерській діяльності [3].

Ізабелла Бьорд усе життя боролася з хронічними хворобами та болями в хребті, подорожі були для неї своєрідною терапією. Попри те, що суспільство з великими труднощами сприймало жінок-мандрівниць, Ізабелла продовжувала ламати стереотипність – вона їздила верхи не традиційно, як було притаманно леді, а «почоловічому» та тримала в страхові газети, які погрожували засудити за їхнє кепкування з її одягу. Варто зазначити, що навіть складність сприйняття суспільства такої екстраординарної особи не завадили дівчині стати першою жінкою, обраною у 1892 році членкинею Британського географічного товариства, що стало підтвердженням та схваленням її досягнень.

Сама мандрівниця не відповідала образу «середньостатистичної леді» свого часу. Низький зріст, слабке здоров'я, але сильний ентузіазм та мужність. Саме подорожі Бьорд можна вважати її формою самореалізації та протесту проти соціальних обмежень. За словами самої Ізабелли, що «тільки на лоні дикої природи», далеко від домашнього життя, вона відчувала себе справжньою і вільною [1; 3].

Книжкові бестселери, які видавала Ізабелли стали символом жіночого відокремлення від соціальних установок патріархального суспільства й були вагомим внеском у географічні відкриття, літературу й культуру. У своїх мандрівках вона збирала унікальні етнографічні, ботанічні, географічні дані (фото та описи життя тибетців, китайських християн тощо), що розширили західне уявлення про ці регіони. Мемуари Ізабелли Бьорд стали відкриттям для європейців, оскільки дали детальну картину Гаваїв, Японії, Скелястих Гір, Кореї, Китаю та інших країн.

Ізабелла Люсі Бьорд постає як унікальна постать вікторіанської доби – дослідниця, письменниця та натуралістка, яка зуміла вийти за межі традиційної ролі жінки у суспільстві XIX століття. Її діяльність поєднує наукову допитливість, спостережливість мандрівниці та глибоку гуманістичну чутливість. Як дослідниця, Бьорд систематично вивчала географічні, етнографічні та культурні особливості країн, якими подорожувала. Її описи вирізняються точністю спостережень, критичним ставленням до колоніалізму та намаганням зрозуміти «іншого» не як екзотику, а як рівноправного суб'єкта історії. Саме ця науково-етична позиція робить Бьорд однією з перших жінок-дослідниць, чиї праці виходять за рамки туристичних нотаток і наближаються до рівня академічних спостережень. Її подорожні нариси, щоденники й листи не лише популяризували знання

про далекі країни, але й створили новий тип жіночого авторства – авторства, що поєднує емоційність і наукову уважність, емпатію і схильність до узагальнень; саме в цій подвійності криється одна з найважливіших історичних цінностей її спадщини.

Водночас її тексти іноді відтворюють імперські уявлення про «інших», що вимагає від сучасного читача критичного підходу. Соціальне сприйняття Бьорд було неоднорідним – від захоплення і публічного визнання до осуду за неналежну «м'якість», але її стійкість і успіх відкрили шлях іншим жінкам-мандрівницям і дослідницям.

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Дослідження постаті Ізабелли Бьорд засвідчує, що її діяльність стала помітним явищем у науковому та культурному житті другої половини XIX століття. Як мандрівниця, письменниця та натуралістка, вона поєднала у своїй творчості спостережливість дослідника з літературним талантом і гуманістичним світоглядом. Її подорожі до найвіддаленіших куточків світу не лише розширили географічні знання, а й сприяли формуванню нових уявлень про можливості жінки в науці та суспільстві.

Список використаних джерел та літератури:

1. Горбаченко А. Изабелла Берд и феномен викторианских женщин-путешественниц. С. 14–21. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/143492/1/978-5-7186-1976-8_2022-02.pdf (дата звернення: 01.11.2025).
2. Лигіна А. Науковиці. Географія. *Гендер в деталях* URL: <https://genderindetail.org.ua/library/osvita/naukovitsi> (дата звернення: 01.11.2025).
3. Канасака Киёнори. Изабелла Бёрд и её путешествия по Японии XIX века. *Современный взгляд на Японию*. URL: <https://www.nippon.com/ru/japan-topics/g00829> URL: <https://www.nippon.com/ru/japan-topics/g00829> (дата звернення: 07.11.2025).
4. Banerjee J. Isabella Bird (1832-1904): Traveller, Travel Writer and Photographer. Part I. *The Victorian Web*. URL: <https://victorianweb.org/victorian/history/explorers/bird.html> (дата звернення: 07.11.2025).
5. Glauber C. Isabella Bird Bishop: Korea, the Yangtze Valley, and Beyond. *Photo Review*. 2002. URL: <https://static1.squarespace.com/static/576968b6b3db2b488467dbb9/t/5c2508c588251b375fd7c892/1545930972318/Isabella+Bird+Bishop+Korea%2C+the+Yangtze%2C+and+Beyond.pdf> (дата звернення: 07.11.2025).

Марина САВЧЕНКО

**МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ КАРИКАТУР НА УРОКАХ ІСТОРІЇ
НА ПРИКЛАДІ ТЕМИ «ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА»**

*(студентка II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії*

*Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)
Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент І. С. Позднякова*

Анотація. У статті розглянуто методику використання історичних карикатур як цінного візуального джерела на уроках історії. Акцентовано увагу на їхньому потенціалі у формуванні критичного мислення учнів, а також у розумінні суспільних настроїв і проявів пропаганди періоду Першої світової війни. Запропоновано алгоритми роботи з різними типами карикатур, спрямовані на розвиток ключових історичних компетентностей здобувачів освіти.

Ключові слова: візуальні джерела, карикатура, Перша світова війна, політична карикатура, сатиричні карти.

Постановка проблеми. У сучасному інформаційному суспільстві важливим результатом навчання є не лише обсяг засвоєних знань, а й сформовані в учнів уміння, навички, ціннісні орієнтири та досвід різних видів діяльності, що разом утворюють систему ключових компетентностей. На уроках історії особливе значення мають хронологічна, просторова, інформаційна, мовленнєва, логічна та аксіологічна компетентності. Взаємодія цих складових забезпечує успішність навчального процесу, тому надзвичайно важливим є обґрунтований вибір методів і прийомів навчання.

Використання історичних карикатур на уроках історії сприяє розвитку критичного мислення, уміння аргументовано відстоювати власну позицію, а також формує навички самостійного аналізу суспільних явищ і процесів у їхніх взаємозв'язках та суперечностях.

Карикатура як унікальне історичне джерело містить важливу й своєрідну інформацію про епоху, події та особистостей, іноді доповнюючи текстові матеріали, а іноді виступаючи самостійним свідченням історичної доби.

Хоча карикатури не дають змоги здійснювати точну кількісну характеристику історичних процесів, вони дозволяють виявити основні тенденції розвитку, суспільні настрої та погляди сучасників на події та явища свого часу.

Аналіз досліджень і публікацій. Джерельну базу дослідження складають карикатури розміщені у шкільних підручниках та у відкритому доступі в мережі Інтернет, а також політичні карикатури розміщені в періодичних виданнях, які під час Великої війни поставили своє перо на службу власній країні в ідеологічному протистоянні з ворогом. Значну частину зображальних джерел запозичено з німецького сатиричного журналу «Simplicissimus» (1896–1944) та британського журналу «Punch» (1841–1992, 1996–2002). [9; 8].

Важливими матеріалами стали дослідження О. Пометун та Г. Яковенко – провідних методистів з навчання історії. Їхні ґрунтовні напрацювання про засоби наочності на уроках історії, класифікації візуальних (зображальних) джерел були враховані під час написання статі [17; 18].

Одним з найактивніших дослідників використання карикатур у шкільному підручнику історії є П. Мороз. У своїх статтях автор описує методики роботи з карикатурами на уроках історії, а також наголошує на важливості використання наочних засобів у повноцінному розвивальному навчанні [13; 14].

Також дослідженню особливостей карикатур у різні історичні періоди присвячені роботи О. Маєвського та Л. Питльованої [10; 16].

Метою статті є демонстрація методики використання історичних карикатур як цінного візуального джерела на уроках історії (на прикладі вивчення теми «Перша світова війна» у 10 класі).

Виклад основного матеріалу дослідження. Історична карикатура є одним із різновидів історичних джерел. На уроках історії такі зображення мають значну педагогічну цінність, адже допомагають учням сформувати уявлення про думки й настрої людей певної епохи. Карикатура може бути не менш ефективною, ніж текстовий матеріал: вона лаконічно передає суть подій чи явищ, але водночас потребує відповідного пояснення. Робота з карикатурою дає змогу школярам зіставляти побачене із уже набутих знаннями, аналізувати історичні факти, події чи постаті. Якщо учні вміють розпізнавати та тлумачити інформацію, закладену у візуальному джерелі, то наприкінці вивчення теми карикатура допоможе їм глибше зрозуміти матеріал і правильно розставити акценти [18, с. 143–144].

Розпочинаючи роботу з політичною карикатурою на уроці історії, варто звернути увагу учнів, що це жанр образотворчого мистецтва, який передбачає зумисне пародійне, сатиричне чи гумористичне зображення лідерів та політичних діячів, а також інтерпретації суспільно-політичних подій, напрямків внутрішньої й зовнішньої політики держави чи групи держав. У своїй роботі карикатуристи використовують різні засоби гумору, гротеску, сатири, гіперболи, шаржу. Іноді зміст карикатури (як зображення) доповнює або розкриває текстовий коментар [14, с. 187].

Під час роботи з карикатурою на уроці варто наголосити, що політичні карикатури часто створювалися на замовлення, тому не можуть бути об'єктивними за своєю природою.

Водночас політичні карикатури є цінним історичним джерелом, оскільки їх зміст дає змогу отримати уявлення про думки та настрої населення, побачити політичну та воєнну ситуацію скрізь призму сприйняття сучасниками у відповідний історичний період. Вони допомагають виявити основні тенденції розвитку суспільства в той чи інший історичний період. Їх комунікативним призначенням є інтерпретація найактуальніших політичних, міжнародних, економічних та соціокультурних аспектів суспільного життя [15, с. 296].

Разом з тим при роботі з карикатурою необхідно пам'ятати, що вона більшою мірою демонструє позицію автора щодо зображеного. Такі образи зазвичай містять негативне ставлення до події, факту, явища чи особи, впливаючи на підсвідомість, такі матеріали «засідають» у пам'ять саме сприйняттям позиції автора, можуть містити об'єктивну оцінку, тому працювати з таким документом слід так, щоб учні усвідомлювали суб'єктивність автора і могли пояснити, чому його позиція саме така [18, с. 144].

Карикатура в навчальній діяльності, як і будь-який інший вид джерела, виступає носієм нових історичних знань. Її можна застосовувати під час ілюстрування теоретичного матеріалу, актуалізації знань, їх закріпленні та перевірки. Загалом вона формує емоційних компонент процесу навчання.

При відборі карикатур вчителю слід враховувати вікові особливості учнів. Джерело має бути доступним і досить яскравим за змістом, відповідати темі уроку, поставленій меті та винесеним на розгляд питанням.

Прикро, коли практика використання карикатур у шкільному курсі, зводиться до ілюстрування ними матеріалів з історії культури, побуту та демонстрації під час розповіді вчителя та пізнавальним завданням на складання діалогів між персонажами карикатури. Адже можливості карикатур як джерела історичної інформації багаторазово збільшуються в тих випадках, коли школярі можуть досліджувати зображення [11, с. 249].

Зокрема, під час вивчення теми «Перша світова війна» у 10 класі, карикатури виступають візуальним історичним джерелом того періоду. Карикатура була одним із засобів масового впливу на населення країн, тому проаналізувавши їх можна зробити висновки про політику офіційної влади, які гасла пропагувались в даний період.

Напередодні Першої світової війни сатирична графічна продукція виконувала пропагандистську функцію. Художники-карикатуристи миттєво реагували на події міжнародного життя, відображаючи їх у своїх роботах. Карикатури лаконічно, містко, яскраво й у легкій для сприймання формі доносили трактування автором чи замовником явищ та подій міжнародного життя. Сатирична графіка через візуальний ряд та текст ефективно формувала образ ворога, розмежовувала «своїх» і «чужих» задовго до початку війни [10, с. 234].

Сатиричні карти, які відображали події Першої світової війни, стали ідеальними пропагандистськими матеріалами, розрахованими на широку аудиторію. Здебільшого образи держав на сатиричних картах втілювали тварини, люди чи фізичні об'єкти, які асоціювалися з певною країною чи регіоном. Сюжет сатиричних карт зображав політичну ситуацію такою, якою її бачив автор, представник тієї чи іншої нації, чи країни.

Під час вивчення причин та передумов Першої світової війни можна запропонувати учням для аналізу декілька сатиричних карт, бажано різних країн, що брали участь у Великій війні. Доцільно застосувати й порівняльний підхід.

Робота з сатиричною картою може бути різноманітною. Вона може бути використана як ілюстрація теоретичного матеріалу, або ж передбачати виконання практичної роботи. Можна використовувати як одну сатиричну карту, щоб показати як приклад, так і декілька, запропонувавши учням порівняння їх.

Під час уроку можна використати сатиричні карти німецьких карикатуристів «Європейське полювання» та «Короткий огляд Європи та Близького Сходу, 1914 р.» й англійських авторів «Слухай! Слухай! Собаки гавкають» та «Європейське ревю: убити того орла» [3;1;7]. Для повноти картини слід також залучити сатиричні карти, які відображали позицію країн, що зберігали нейтралітет. Наприклад португальська карта «Жартівлива карта Європи» [6].

Аналізувати карти слід за таким алгоритмом:

1. До якого історичного періоду відносяться сатиричні карти? Визначте в якій країні була зроблена з цих карикатур. За якими ознаками ви це виявили?

2. Чи упізнаєте ви персонажів сатиричних карт? Завдяки чому? Що вони роблять? Кого вони втілюють?

3. Чи були об'єктивними художники, створюючи сатиричні карти? Як інформація, отримана під час їх аналізу, співвідноситься з іншими історичними джерелами?

4. У чому відмінність поглядів карикатуристів різних країн на міжнародне становище в Європі? Поясніть, чому в них виникли такі бачення Європи напередодні подій Першої світової війни? На кого були розраховані такі сатиричні карти?

5. Чи згодні ви з інтерпретацією яку подають автори цих творів на міжнародну ситуацію в тогочасній Європі? Чиї інтереси відображали автори карикатур? На кого були розраховані такі зображення? Свою відповідь аргументуйте фактами.

6. Яку нову інформацію ви отримали під час аналізу карикатури? Порівняйте її з тим, що вже знали [12, с. 71].

Історія засвоюється учнями ефективніше через призму особистості конкретної людини. Зображення життя та діяльності історичної постаті, її впливу на окремі події або на історичний процес у цілому сприймається та запам'ятовується школярам з більшою готовністю, ніж оперування історичними фактами, позбавленими яскравих осіб. Під час дослідження ролі особи в історії можна застосовувати не лише письмові історичні джерела, але й візуальні, зокрема і карикатури.

Так, карикатури-портрети можна застосовувати під час роботи з історичними постатями, які відгравали важливу роль під час Першої світової війни, і відомі учням з попереднього матеріалу. Наприклад, карикатури на кайзера Німецької імперії Вільгельма II [4] і російського царя Миколи II [5].

Послідовність роботи з даного виду карикатурами може бути такою:

1. Якому історичному періоду присвячена карикатура?

2. Чи упізнаєте ви персонажів карикатур? Завдяки чому?
3. Визначте символи, які використані в карикатурі? Що вони означають? Як ви гадаєте, чому автор помістив їх у малюнок?
4. Яка головна ідея цієї карикатури?
5. З якою метою була створена ця карикатура?
6. Як ви ставитесь до головної ідеї цієї карикатури? [12, с. 68].

Перша світова війна стала стимулом для розвитку військової промисловості, використанні новітніх засобів ведення війни. Вперше було застосовано зброю масового ураження – отруйні гази, яка стала використовуватись в арміях багатьох країн. Один з прикладів використання карикатури в даному контексті є американська карикатура під назвою «Лекція про хімічну зброю» 1916 року [2].

Орієнтовними питаннями, які можна запропонувати учням:

1. Якій історичній події чи якому явищу вона присвячена?
2. Опишіть, що зображено на карикатурі?
3. Які символи були використані? Що вони означають?
4. Що ви знаєте про цю історичну подію з інших джерел інформації?

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Отже, карикатура є візуальним історичним джерелом, яке може використовуватись для формування уявлення про те, як сучасники Першої світової війни реагували на ті чи інші події. Також вони можуть застосовуватись для візуального підкріплення матеріалу з інших історичних джерел, або самостійно. Перевагою включення карикатур до навчального процесу є те, що вони розвивають критичне мислення та навички аналізу інформації, стимулюють інтерес до історії, допомагають учням краще зрозуміти контекст історичних подій, явищ, процесів, формують навички роботи з візуальними джерелами.

Таким чином, карикатури є цінним джерелом історичної інформації, яке може використовуватися на уроках історії для глибокого та всебічного вивчення подій, що показано на прикладі теми «Перша світова війна» у 10 класі.

Список використаних джерел та літератури:

Джерела:

1. Вільгельм Каспар. «Momentaufnahme von Europa und Halbasien 1914» («Короткий огляд Європи та Близького Сходу 1914 р.»). URL: <http://barronmaps.com/europe-1915-satirical-propaganda-maps/> (дата звернення: 02.04.2025).
2. Г. Бері. «Лекція про хімічну зброю». 1916. URL: <https://babel.ua/texts/81342-persha-svitova-viyna-v-karikaturah-gumoristichni-karti-dika-ta-vichno-p-yana-rosiya-krajini-zviri-ta-bozhevilniy-kayzer-istoriya-u-20-ilyustraciyah-memah> (дата звернення 02.04.2025).
3. Генрі Дж. Амшевіц. «European Revue: Kill That Eagle» («Європейське ревью: Убити того орла»), 1914. URL: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:European_Revue_\(Kill_That_Eagle\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:European_Revue_(Kill_That_Eagle).jpg) (дата звернення: 02.04.2025).
4. Дж. Едмунд Салліван. «A deal with the devil» («Угода з дияволом»). 1915. URL: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/caricatures> (дата звернення: 02.04.2025).
5. Томас Теодор Гейне. «Macbeth-Nikolajewitsch» («Макбет Миколайович»). *Simplicissimus*, 27 квітня 1915. №4. URL: http://www.simplicissimus.info/uploads/tx_lombksw_journa1db/1/20/20_04_037.jpg (дата звернення: 02.04.2025).
6. Соарес А. «Mapa humoristico da Europa» («Жартівлива карта Європи»), 1914. URL: <https://www.bl.uk/maps/articles/satirical-maps> (дата звернення: 02.04.2025).
7. Johnson, Riddle & Co. Ltd. «Hark! Hark! The dogs do bark!» («Слухай! Слухай! Собаки гавкають»), 1914. URL: <https://babel.ua/texts/81342-persha-svitova-viyna-v-karikaturah-gumoristichni-karti-dika-ta-vichno-p-yana-rosiya-krajini-zviri-ta-bozhevilniy-kayzer-istoriya-u-20-ilyustraciyah-memah> (дата звернення: 02.04.2025).
8. Punch Magazine. URL: <https://www.punch.co.uk/> (дата звернення: 04.04.2025).

9. Simplizissimus Online. URL: <http://www.simplicissimus.info/index.php?id=5>
(дата звернення: 04.04.2025).

Література:

10. Маєвський О. Політичний плакат і карикатура напередодні Другої світової війни: зарубіжний дискурс. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. 2015. Вип. 17. С. 223–241.

11. Максимчук Т.І. Візуальні джерела на уроках історії України в 11 класі / кафедра історії України і методики викладання історії. Івано-Франківськ, 2021. 94 с.

12. Мороз П., Мороз І. Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі: методичний посібник. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 96 с.

13. Мороз П. Використання карикатур в шкільному підручнику історії (методика роботи в умовах дослідницького навчання). *Проблеми сучасного підручника*. 2013. № 13. С. 147–167.

14. Мороз П. Розкриття ролі карикатур в інформаційних війнах ХХ–початку ХХІ ст. засобами шкільного підручника історії. *Проблеми сучасного підручника: навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в умовах воєнного часу*. Київ: Педагогічна думка, 2022. С. 295–299.

15. Мороз П., Мороз І. Використання політичної карикатури кінця ХІХ – початку ХХ ст. на уроках історії як засіб формування медіаграмотності учнів. *Український педагогічний журнал*. 2022. № 4. С. 184–194.

16. Питльована Л.Ю., Бураков Я.Ю. Україна, Росія і світова безпека у карикатурі Деріла Кейгла та інтернет-ресурсу Cagle Cartoons. *Військово-науковий вісник*. 2019. № 31. С. 206–224.

17. Пометун О., Фрейман Г. *Методика навчання історії в школі*. Київ: Генеза, 2006. 328 с.

18. Яковенко Г.Г. *Методика навчання історії: навчально-методичний посібник*. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

Ілля ГОНЧАРЕНКО
ФОРМУВАННЯ КОНФЛІКТУ МІЖ КРАЇНАМИ ЗАХОДУ ТА СРСР
ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

(студент IV курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, старший викладач В. М. Безверха

Анотація. Стаття описує початки суперечностей між союзниками по Антигітлерівській коаліції – СРСР, США, а також Великої Британії під час Другої світової війни. Висвітлено роль конференцій «Великої трійки», під час яких гостро проявлялись відмінності у планах на майбутнє Німеччини, Польщі та повоєнному устрої Європи загалом.

Ключові слова: Другий фронт, міжнародні відносини, протистояння, Тегеранська конференція, Холодна війна, Ялтинська конференція.

Постановка проблеми. Друга світова війна стала каталізатором початку Холодної війни – глобального конфлікту двох політичних систем, що були кардинально різними за своїм змістовим наповненням та баченням побудови устрою світу. Зазвичай прийнято вважати, що Холодна війна розпочалась вже після війни, проте ті політичні процеси, що відбувались безпосередньо під час Другої світової війни між державами Великої трійки стали підґрунтям протистояння, що увійшло в історію як Холодна війна.

Аналіз досліджень і публікацій. Вагомою джерельною базою для дослідження стали збірники документів — «Тегеран-Ялта-Потсдам: сборник документов» Ш.П. Санакоєва та Б.Л. Цибулевського [5; 7] та «Збірник документів з новітньої історії країн Європи та Америки: навчально-методичне видання» І.С. Позднякової [1; 3].

Метою статті є аналіз домовленостей країн Великої трійки під час Другої світової війни та виокремлення суперечностей між союзниками, які в майбутньому стануть причинами Холодної війни.

Виклад основного матеріалу. Початок Другої світової війни був очікуваним результатом зовнішньої політики гітлерівської Німеччини. Попри намагання союзників (Франції та Великої Британії) запобігти великій війні за допомогою політики умиротворення агресора, Третій Рейх 1 вересня 1939 року усе ж розпочав війну. Проте важливим є той факт, що напад на Польщу був спланованою операцією двох країн – Німеччини та СРСР, в рамках таємних протоколів Пакту про ненапад [4], підписаного 23 серпня 1939 року. Радянський Союз, фактично на початку війни виступив агресором розділивши з Німеччиною Польщу. В 1939 році, у той час як Франція та Велика Британія вже оголосили війну Німеччині, СРСР паралельно розпочинає Зимову війну з Фінляндією, що протривала до 1940 року. Таким чином, на початку війни, майбутні країни-союзники опинились по різні сторони війни. Радянський Союз усіма силами намагався поширити свою зону впливу в Європі, у той час як Велика Британія та Франція захищались від німецької агресії. США на початку війни взагалі були відсторонені, і прямо не втручались у війну.

Переломним моментом у політичній згуртованості країн проти Німеччини відбувся у 1941 році. 22 червня 1941 року Німеччини напала на Радянський Союз, що було порушенням укладеного між країнами Пакту Молотова-Ріббентропа. Саме тоді СРСР із країн-агресорів став країною-жертвою нацистської Німеччини. На той момент, західні союзники були у програвшій позиції. Частина Франції була окупована, а в іншій частині країни було встановлено підконтрольний нацистам режим Віші. Велика Британія зазнавала масових бомбардувань великих міст, що лише пригнічувало бойовий дух.

Останньою краплею для Сполучених Штатів став напад японців на американську базу у Перл-Гарбор, після чого США вже напряму вступає у війну проти країн Осі.

Першим офіційним міжсоюзницьким кроком задля подолання агресорів стало підписання Атлантичної хартії між США та Великою Британією 14 серпня 1941 року. До цієї хартії, в майбутньому також приєднався Радянський Союз та низка інших країн. Вже в цьому документі було зафіксовано плани щодо повоєнного устрою світу. В 8 пункті даного документу зазначалось: «Вони вважають, що всі держави світу повинні з міркувань реалістичного і духовного порядку відмовитися від застосування сили, оскільки жодний майбутній мир не може бути збережений, якщо держави, які загрожують або можуть загрожувати агресією за межами своїх кордонів, продовжуватимуть користуватися сухопутними, морськими і повітряними озброєннями. Черчилль і Рузвельт вважають, що аж до встановлення ширшої і надійнішої системи загальної безпеки такі країни повинні бути роззброєні. Англія і США також допомагатимуть і заохочуватимуть всі інші здійсненні заходи, які полегшать миролюбним народам позбавлення від тягара озброєння.» [1]. Радянський Союз, підписавши дану хартію, так само затвердив це положення, і мав його дотримуватись.

Заключним оформленням країн у союз, що мав протистояти країнам Осі стала Декларація Об'єднаних Націй, також відома як Декларація двадцяти шести держав, підписана 1 січня 1942 року. Цей документ закріплював співпрацю між країнами задля перемоги над Німеччиною та її союзниками, а також забороняв країнам-підписантам заключати сепаратний мир з ворогами [2]. Звичайно, головними підписантами стали – США, Велика Британія та СРСР, тому що з-поміж інших країн, вони мали найбільші ресурси для боротьби та вплив у світі. Варто зазначити, що на даному етапі 1941–1942 років відкритих суперечностей між країнами Заходу та СРСР не відбувалось, оскільки найголовнішим завданням для обох сторін було забезпечення миру в Європі та придушення нацистського режиму в Німеччині.

Перші явні розбіжності у поглядах між країнами Заходу та СРСР виникають, коли німецькі війська починають програвати на фронті і відступати. На порядок денний союзних обговорень щодо військових дій постає питання відкриття Другого фронту для того, щоб зменшити тиск на радянські війська, змусивши німців перекидати свої війська на інший фронт. Суперечності у поглядах виникали між англійською та американською сторонами, проте вони були вирішені. Важливим в остаточному вирішенні питання відкриття Другого фронту стало проведення першої конференції «Великої трійки» у Тегерані, наприкінці 1943 року.

На Тегеранській конференції союзники ухвалили низку ключових рішень, серед яких центральне місце посідало питання відкриття Другого фронту в Європі. Зокрема, США та Велика Британія зобов'язалися розпочати стратегічну операцію «Оверлорд» у Нормандії в травні 1944 року. Крім того, сторони задекларували спільну готовність продовжувати військові дії до повної та безумовної капітуляції нацистської Німеччини.

Особливої уваги під час переговорів у Тегерані було приділено питанням повоєнного устрою Європи. Вперше офіційно обговорювалися перспективи поділу Німеччини та відновлення незалежної польської держави. Варто підкреслити, що в питанні Німеччини позиції сторін значно різнилися, тоді як у питанні Польщі учасники досягли принципової згоди щодо необхідності відновлення її суверенітету.

Також під час конференції було підтверджено прагнення до довгострокового співробітництва між союзними державами. Лідери країн «Великої трійки» засвідчили своє взаєморозуміння та висловили твердий намір спільно діяти не лише у військовий період, але й під час повоєнної реконструкції. Рішення, ухвалені в Тегерані, відіграли важливу роль у прискоренні завершення Другої світової війни та окреслили загальні підходи до повоєнного врегулювання і стабілізації європейського простору [6, с. 183–184].

Проаналізувавши записи засідань Тегеранської конференції, можна відзначити, що попри те, що союзники дійшли спільної згоди по основних питаннях, атмосфера на

конференції була доволі напружена. Питання відкриття Другого фронту, цікавило Й. Сталіна, його позиція під час зустрічі була домінантною, він вимагав від союзників детальну та точну інформацію щодо проведення операції «Оверлорд». Такі дії не можна сприймати як дружню атмосферу співробітництва, оскільки радянська сторона не зважала на ресурси західних союзників, їх головною метою було змусити США та Велику Британію усе ж відкрити Другий фронт [5].

Окремим аспектом обговорення «Великої трійки» та Тегеранської конференції стало майбутнє Німеччини та Польщі, і думки союзників так само різнились. Вже на той момент Радянський Союз починав формувати свою зону впливу в Європі, а тому питання Польщі стало особливо важливим. У ході обговорень, Й. Сталін відмовився визнавати Польський уряд в еміграції у Лондоні, а території, що були приєднані внаслідок поділу Польщі в 1939 році, радянський керівник навіть не збирався повертати відновленій Польщі. Такі наміри радянської сторони прекрасно розуміли західні союзники, тому В. Черчилль у одній з розмов, висловив думку про те, що Польщу варто «відсунути» на захід, віддавши їй частину німецьких земель. План щодо розчленування Німеччини, представлений Ф. Рузвельтом теж не сподобався Й. Сталіну, оскільки й тут він хотів мати вигоду, а саме приєднати німецькі порт Кенігсберг та Мемель до Радянського Союзу, щоб мати балтійська незамерзаючі порти [7].

Під час Ялтинської конференції три великих лідери намагалися створювати вигляд дружньої компанії, проте принаймні один з них, мав свої інтереси. Під час розгляду польського питання, можна простежити, що Йосипа Сталіна найбільше турбувало, щоб влада в Польщі була прихильною до СРСР. Це є ознакою того, що вже під час домовленостей, радянський диктатор мав уявлення про зону впливу Радянського Союзу, тобто країн які матимуть тісні зв'язки і певною мірою підконтрольні Союзу.

Британський прем'єр-міністр і американський президент були справді союзниками один одному, проте їхні думки по певних питаннях відрізнялись. Вони обидва не дуже довіряли Й. Сталіну, називаючи його між собою «Дядечко Джо», проте під час конференції всіляко намагались підкреслити, що вони цілковито довіряють Радянському Союзу. Попри це справжню сутність Союзу розумів лише Вінстон Черчилль, він вважав що Радянський Союз це наступна небезпека для Європи після Німеччини. В той час Франклін Рузвельт, усіяко намагався бути максимально прихильним до Й. Сталіна, демонструючи поступливість у спілкуванні з ним.

У «Декларації про звільнену Європу» [3], прийнятій за результатами Ялтинської конференції йшлося про те, що «Велика трійка» буде допомагати постраждалим країнам у відбудові і встановленні законної влади в них. Можна припустити, що американська і англійська сторона, з одного боку, і радянська з іншого, по різному могли трактувати зміст декларованих ними слів. У той час як західні країни дійсно прагнули допомогти постраждалим, СРСР намагався знайти законні підстави як розширити свою зону впливу в Європі.

Ялтинська конференція створила підвалини для формування подальшого ландшафту Європи та світу. Було визначено принципи поділу Німеччини, створення ООН, відновлення Польщі, а також погоджено спільні дії проти Японії. Попри офіційний дух співпраці, Ялта виявила глибокі розбіжності між союзниками, що стали передвісниками ідеологічного розколу Європи. Уже тоді проявилися елементи майбутньої «холодної війни», де співпраця поступово поступалася недовірі та боротьбі за вплив у післявоєнному світі.

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Друга світова війна стала рушієм становлення СРСР та США як наддержав світу, що мають вплив та керують світовою політикою. Результатом Другої світової війни, та прийнятих політичних рішень під час неї «союзниками» став початок Холодної війни. Попри спільність у вирішенні військових питань задля перемоги над агресорами, політична сторона домовленостей під час війни мала за собою закриті підтексти, особливо з

радянської сторони, що мали за собою результат – розмежування сфер впливу у світі, що потягнуло за собою у повоєнний період формування біполярної системи міжнародних відносин, де світ був поділений на два табори – демократичний та соціалістичний.

Список використаних джерел та літератури:

1. Атлантическая хартия о. Ньюфаундленд 14 августа 1941 г. Збірник документів з новітньої історії країн Європи та Америки: навч.-метод. видання. / уклад. Позднякова І. С. Кіровоград: КОД, 2013. С. 94–95.
2. Коваль В.С. Декларація двадцяти шести держав 1942. Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Deklaraciya_26_derzhav (дата звернення: 07.11.2025).
3. Конференция руководителей трех союзных держав – Советского Союза, Соединенных Штатов Америки и Великобритании в Крыму 4–11 февраля 1945 г. Збірник документів з новітньої історії країн Європи та Америки: навч.-метод. видання. / уклад. Позднякова І. С. Кіровоград: КОД, 2013. С. 97–100.
4. Лисенко О. Є., Пилявець Р. І. Пакт Молотова–Ріббентропа 1939. Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pakt_M_R (дата звернення: 07.11.2025).
5. Первое заседание конференции глав правительств СССР, США и Великобритании. Тегеран – Ялта – Потсдам: Сборник документов. / сост. Санакоев Ш. П., Цыбулевский Б. Л. – 2-е изд. Москва: Политиздат, 1970. С. 37–47.
6. Цветков Г. М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. : навч. посіб. Київ: Либідь, 1997. 232 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021254> (дата звернення: 07.11.2025)
7. Четвертое заседание конференции глав правительств СССР, США и Великобритании. Тегеран – Ялта – Потсдам: Сборник документов. / сост. Санакоев Ш. П., Цыбулевский Б. Л. – 2-е изд. Москва: Политиздат, 1970. С. 85–96.

Каріна КІКТЕВА

РАДЯНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ АНЕКДОТ ДОБИ «ЗАСТОЮ»

*(студентка II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії*

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент І. С. Позднякова.

Анотація. Стаття аналізує політичний анекдот доби «застою» як історичне джерело. Він дозволяє зрозуміти, як суспільство реагувало на кризу, русифікацію та дефіцит, відображаючи приховані настрої, що не могли бути висловлені публічно. Показано, що ці короткі гумористичні оповіді є не лише формою розваг, а передусім складним культурним феноменом, який виконує функцію непрямого опору та сприяє збереженню колективної пам'яті.

Ключові слова: анекдот, політичний анекдот, Л. Брежнєв, доба «застою».

Постановка проблеми. Доба «застою» – це політичний термін, що описує період стагнації та політичної кризи в СРСР приблизно з 1965 по 1985 рік, відомий також як «Брежнєвська доба», який характеризувався відсутністю значних реформ, консервативною владою та економічним застоєм, що врешті-решт призвів до подальшої кризи та розпаду держави. У добу «застою» політичний анекдот став своєрідним способом неофіційної комунікації, відображення народних настроїв і формою опору тоталітарній ідеології. Попри значну увагу до феномена радянського гумору, питання про роль анекдоту як інструменту суспільної самоідентифікації та прихованого протесту залишається недостатньо дослідженим.

Аналіз досліджень і публікацій. У тлумачному словнику української мови анекдот трактується як коротке гумористичне, переважно вигадане оповідання про кумедну подію [1, с. 45]. Проте в радянському суспільному контексті політичний анекдот виходив за межі побутового гумору, набуваючи характеру особливої форми соціальної комунікації й прихованої критики влади. Показовим у цьому сенсі є поява у пізній сталінський період специфічних позначень – «анекдотник» та «анекдотниця», які застосовувалися щодо осіб, заарештованих і засуджених за поширення нібито підіривних політичних жартів. Сам факт криміналізації такого виду усної творчості свідчить про вагому роль політичних анекдотів у радянській культурі, а також про їхнє значення як потенційного інструмента неінституційного опору та ранніх дисидентських практик [2, с. 17].

У статті Крісті Дейвіс «Гумор і протест: жарти при комунізмі» показано, що найбільший корпус жартів, які висміювали як правителів, так і політичну систему, походить з колишнього Радянського Союзу та тодішніх комуністичних країн Східної Європи. Ці заборонені жарти були важливими для тих, хто розповідав їх, ризикуючи собою. Їх можна тлумачити як форму протесту [3].

Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву розкрито у статті К. Єремєєвої та В. Кулікова. Дослідники проаналізували основні соціально-психологічні функції радянського політичного анекдоту. Систематизували мотивації розповсюдження фольклорних текстів та погляди радянських громадян на політичний анекдот [4].

Образ Л.І. Брежнєва в радянських політичних анекдотах висвітлено у публікації К. Шишко. Особливу увагу авторка приділила спеціальним методам дослідження, а саме: контент-аналізу та семантичному аналізу. На їх основі була виявлена трансформація образу Л.І. Брежнєва в радянських політичних анекдотах протягом періоду «застою» [5].

Метою статті є з'ясувати функції політичного анекдоту доби «застою» як форми прихованого протесту й засобу неформальної суспільної комунікації, спрямованої на вираження критики радянської ідеології.

Виклад основного матеріалу дослідження. Радянські анекдоти, що з'явилися на початку ХХ століття, виникли майже одночасно з більшовицьким переворотом і зберігалися протягом різних політичних епох та уособлювали повсякденну неоднозначність, з якою стикалися радянські громадяни, що жили в умовах тоталітарного режиму. Вони виконували функцію «публічних зізнань», розкриваючи істини, які контрольовані державою медіа та пропаганда не могли відкрито визнати. Ця двошарова комунікація дозволяла громадянам безпечно висловлювати свої розчарування та побоювання в гумористичній формі натяків, що зробило ці анекдоти вкрай важливими для дослідників, які вивчають радянську соціальну історію [3, с. 291].

Тобто, політичні анекдоти та сатиричні вислови були не лише способом виживання у репресивному середовищі, але й формою створення міжособистісної довіри та способом соціальної взаємодії. Гумор епохи СРСР мав особливу політичну та комунікативну функцію, відображаючи складну взаємодію між державою та суспільством. Адже популярність політичних лідерів та ставлення до них у суспільстві оцінюються не лише за кількістю створених про них анекдотів, де вони виконували роль головних героїв, але й за тоном, який передавали ці анекдоти.

Не можна стверджувати, що політичні анекдоти містять більше істини, ніж наукові чи історичні дослідження. Водночас нерідко саме в них відображається глибше відчуття правди, ніж в офіційних документах. Попри те, що механізми виникнення та поширення політичного анекдоту досліджені не повністю, можна припустити, що популярність анекдоту залежала від здатності порушувати питання, важливі для всього суспільства. Часто гумор був різким або навіть непристойним, проте саме завдяки цьому точніше передавалося народне ставлення до реальності та політичних лідерів [4, с. 228–229].

Період так званого «застою» створив сприятливі умови для активного розвитку політичного анекдоту. Тривала незмінність суспільних і владних структур, постійне старіння керівної еліти, а також напружена міжнародна ситуація, поєднані з недостатньо ефективним цензурним контролем, сприяли формуванню широкого сатиричного дискурсу. Центальною постаттю цієї епохи став Леонід Брежнєв, який власне й уособлював «застій».

Образ Л.І. Брежнєва в політичному анекдоті формується після усунення М.С. Хрущова та спершу характеризується як образ переможця внутрішньопартійної боротьби й ефективного керівника, що припинив неуспішну політику попередника. Семантичний аналіз засвідчує: зниження умовного авторитету Хрущова супроводжується зростанням авторитету Брежнєва, хоча на ранньому етапі анекдотів про нового лідера ще небагато, і його образ тимчасово залишається в тіні Хрущова та інших лідерів. Це підтверджує такий анекдот: «За Леніна було як в тунелі: всюди темрява, попереду світло. При Сталіні – як в автобусі: один водій, половина сидить, інша половина трясеться. При Хрущові – як в цирку: один говорить, всі сміються. При Брежнєві – як в кіно: всі чекають закінчення сеансу» [5, с. 143].

Або ж «Хрущов привів онука до мавзолею, коли там іще лежав Сталін. Онук запитує: – І ти теж тут лежатимеш, поруч із ними? Сталін озивається: – Я не дозволю вам тут влаштовувати гуртожиток!». За часів Брежнєва цей анекдот звучав так: «Брежнєв прийшов до мавзолею з онуком. Онук питає: – Дідусю, після смерті ти тут житимеш? – Звісно, тут. Тут Ленін підводиться й каже: – Що це у вас тут, гуртожиток, чи що?!» [5, с. 144].

Анекдоти про Брежнєва часто уособлювали політичну самовдоволеність, самозадоволення або інтелектуальну відстороненість. Наприклад, відомий анекдот розповідає про висловлювання Брежнєва: «Ми вдаємо, що працюємо, а вони вдають, що нам платять». Хоча цей конкретний анекдот часто приписують радянським робітникам,

варіації з Брежнєвим підкреслюють теми економічної стагнації; він уособлює поширений скептицизм щодо управлінських здібностей керівництва та його справжньої зацікавленості суспільними проблемами.

Економічна неефективність радянської моделі тоталітарного соціалізму зумовила системний дефіцит товарів, насамперед продукції легкої та харчової промисловості. Черги стали характерним явищем і одним із символів радянської повсякденності. Радянська система потерпала від постійного браку товарів і ця тема теж знайшла своє відображення в анекдотах: «Дзвонить телефон. Брежнєв знімає трубку. – А м'яса-то в українських магазинах немає! – чується східний голос. Леонід Ілліч зітхає і кладе трубку. Через хвилину телефон дзвонить знову. – А м'яса то в українських магазинах... – не дослухавши, Брежнєв кидає трубку. Через хвилину – знову дзвінок. – А м'яса-то немає! Брежнєв у відповідь: – Помовчав би! При тобі і хліба не було!». Цей анекдот містить алюзію на сталінські часи: мовляв, за Сталіна було ще гірше, тому нарікати не варто.

Політичний анекдот періоду «застою» також відображає різку диспропорцію між офіційно декларованими соціалістичними принципами та реальними практиками владної еліти. У цей час партійно-державна номенклатура користується привілейованими умовами – спеціальним транспортом, окремими дачами, санаторіями, магазинами та доступом до закритих ресурсів, включно з мисливськими угіддями. Попри постійні ідеологічні заклики до «самовідданої праці» й «скромності», повсякденне становище пересічного населення погіршується, а офіційні гасла втрачають переконливість. Відтак анекдот функціонує як форма соціальної критики, фіксуючи деградацію ідеологічної довіри та зростання суспільного скепсису. Розвивається тема недовіри до генсека та держапарату, який він очолює. Один з найхарактерніших анекдотів, присвячених цій проблематиці: «Брежнєв дає інтерв'ю іноземним кореспондентам. – Чи правда, що в СРСР підвищили ціни на меблі, килими, хутро, на багато харчових продуктів? – Правда, але завдяки заходам, ужитим партією та урядом, це на нашому народі не позначилося. – А ви дустом пробували?» [5, с. 145]. «Дуст» – це інсектицид (порошок проти комах), який у радянських анекдотах часто використовували як гострий саркастичний натяк на байдужість влади до життя людей. Тобто кореспондент натякає: якщо на народі «нічого не позначається», то, можливо, тому що його «вже немає» – усі «винищені».

Окремий важливий елемент – підкреслення інтелектуальної обмеженості та відсутності стратегічного бачення. У жартівливих сюжетах Брежнєв зображується як керівник із примітивним мисленням та нездатністю до критичного аналізу й інноваційних рішень. Таким чином анекдот став інструментом делегітимації політичного лідера, відображаючи суспільні сумніви щодо його компетентності: «Перший план Брежнєва щодо освоєння космосу полягав у відправленні людини на Сонце – звичайно, під час нічної зміни» чи анекдоти на кшталт «промова Брежнєва тривала так довго, що до її закінчення аудиторія постарішала»; «Який найдовший анекдот? – Промова Брежнєва!».

Простежується також зміна образу Л.І. Брежнєва коли об'єктом висміювання стають не стільки соціально-політичні реалії, скільки фізичні риси, мовленнєві особливості та поведінкові характеристики генсека. Подібне зміщення уваги від структурних проблем до персональних характеристик лідера свідчить про суттєве зниження його символічного статусу. У суспільній свідомості Брежнєв уже не постає як недоторканна фігура, а набуває статусу об'єкта відкритої іронії: «Брежнєв дивиться в дзеркало на художній виставці: «Що це за монстр? – Це ви, товаришу Брежнєв». Або: «Керівництво м'ясокомбінату в паніці: за чутками, товариш Брежнєв у своєму останньому виступі різко розкритикував якість продукції комбінату. На щастя, тривога виявилася марною. Як з'ясувалося, Леонід Ілліч сказав зовсім не «сосиски срані», а «соціалістичні країни» [5, с. 147].

Очевидний фізичний занепад лідера часто спричиняє зміну суспільних настроїв – від поваги чи страху до глузування. У контексті Радянського Союзу, де пропаганда

приховувала недоліки влади, цей процес набував особливої форми. Занепад Брежнєва став відображенням не лише особистої слабкості, а й системної кризи політичного режиму.

Останні роки правління Брежнєва стали «золотою епохою» анекдотів у СРСР та країнах Східного блоку. Жителі країн соцтабору бажали йому смерті, генсека зображали як «поглиначу» цих країн та їх лідерів, що стають підлеглими йому примусово чи добровільно [5, с. 145].

Посмертні жарти відрізняються тим, що вони набули популярності після смерті лідера, часто виступаючи як катарсис і критика його спадщини: «Після смерті Брежнєва на Пленумі ЦК оголосили: – Товариш Брежнєв пішов від нас. Із залу доливає голос: – Куди пішов? – У мавзолей...– А коли повернеться?». В анекдоті висміюється офіційна мова радянських повідомлень про смерть керівників – позбавлена емоцій, бюрократична, відчужена.

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Аналіз анекдотичного образу Л.І. Брежнєва демонструє, що імідж політичного лідера не є статичним, а змінюється під впливом комплексного поєднання особистих характеристик, суспільних очікувань та економічно-політичних умов. На початковому етапі правління Брежнєв сприймався як сильний, авторитетний керівник, символ стабільності, проте з часом його образ трансформувався у більш комічний і слабкий, що відображало фізичне старіння, проблеми зі здоров'ям, економічну стагнацію та абсурдність пропагандистського іміджу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Словник української мови: в 11 тт. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1. С. 45.
2. Corten I. H., 1992. Vocabulary of Soviet society and culture: A selected guide to Russian words, idioms, and expressions of the post-Stalin era. 1953–1991. Durham; London: Duke University Press, 1992. 176 p. URL: <https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015021529147> (дата звернення: 20.10.2025).
3. Davies C., 2007. Humour and protest: jokes under communism. *International Review of Social History*. Volume 52. Issue S15. December 2007. PP. 291–305 URL: <https://doi.org/10.1017/s0020859007003252> (дата звернення: 20.10.2025).
4. Єремєєва К.А., Куліков В.О. Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2011. № 982. Серія: Історія. Вип. 44. Спеціальний випуск. С. 228–241. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/handle/123456789/7486> (дата звернення: 20.10.2025).
5. Шишко К. Образ Л. І. Брежнєва в радянських політичних анекдотах. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2009. Вип. 12. С. 140–152. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvvi_2009_12_20 (дата звернення: 20.10.2025).

Уляна РІШНЯК

**СОЦІАЛЬНІ РЕФОРМИ НЕВІЛЛА ЧЕМБЕРЛЕНА
ЯК ШЛЯХ ДО ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА**

(студентка IV курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)
Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент І.С. Позднякова

Анотація. Стаття присвячена соціальним ініціативам Невілла Чемберлена у період його діяльності на посаді міністра охорони здоров'я (1923–1931 рр.) та подальшому впровадженню реформ під час прем'єрства. Показано роль Чемберлена у розвитку системи громадського житла, охорони здоров'я та соціального забезпечення.

Ключові слова: Невілл Чемберлен, соціальна політика, Велика Британія, міжвоєнний період.

Постановка проблеми. Невілл Чемберлен – одна з найбільш суперечливих і водночас важливих постатей в історії Великої Британії та Європи в період між двома світовими війнами. Його діяльність на посаді прем'єр-міністра Великої Британії (1937–1940 рр.) викликала як численні захоплення, так і гостру критику. Серед основних етапів його прем'єрства варто виділити впровадження політики «умиротворення», яка полягала в поступках агресивним державам, зокрема нацистській Німеччині, для уникнення глобального конфлікту. Актуальність теми також зумовлена потребою переосмислення історичної постаті Чемберлена, яку часто оцінюють переважно крізь призму зовнішньої політики. Аналіз його соціальних ініціатив дозволяє більш об'єктивно оцінити політичну спадщину діяча, який намагався закласти основи соціальної стабільності у британському суспільстві напередодні Другої світової війни.

Аналіз досліджень і публікацій. Постаті Невілла Чемберлена присвячено значну кількість історичних досліджень, у яких простежується як його політична кар'єра, так і роль у міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Як зазначають українські й зарубіжні дослідники, зокрема В. Павленко, формування політичних поглядів Невілла Чемберлена значною мірою визначили родинні політичні традиції та досвід муніципальної діяльності [2]. П. Бердсолл підкреслює вплив економічної політики Чемберлена на формування його зовнішньополітичної стратегії [6]. Найбільше уваги приділяється періоду прем'єрства та політиці «умиротворення». У працях В. Ширера та представників післявоєнної історіографії Чемберлена часто критикують за поступки Гітлеру [4]. Водночас Д. КроуД. розглядає його дії як вимушену стратегію виграву часу для переозброєння Британії [7]. Загалом в історіографії простежується еволюція оцінок: від різкої критики середини ХХ ст. до більш зважених інтерпретацій початку 1980-х років.

Метою статті є аналіз соціальних реформ Невілла Чемберлена в контексті його політичної діяльності та з'ясування, як реалізація цих реформ сприяла формуванню його політичного лідерства у міжвоєнній Великій Британії.

Виклад основного матеріалу. Невілл Чемберлен народився 18 березня 1869 р. у Бірмінгемі, в сім'ї, яка мала глибокі політичні традиції. Його батько, Джозеф Чемберлен, був одним із найвідоміших британських політиків свого часу – палкий оратор, реформатор і міністр колоній. Старший брат Невілла, Остін Чемберлен, згодом теж стане видатним державним діячем, лауреатом Нобелівської премії миру за свою роль у локарнських переговорах. Атмосфера, у якій зростав Невілл, була насичена політичними дискусіями, ідеями реформ, промислового розвитку та імперської експансії. Змалку він чув розмови про майбутнє Британської імперії, колоніальну політику, соціальні виклики та парламентські баталії.

Попри те, що його дитинство проходило під тінню знаменитого батька, Невілл не поспішав іти його слідами. Освіту він здобув у престижній школі Rugby School, а потім навчався в Mason Science College (майбутній Бірмінгемський університет). Спочатку замість політики він обирає інший шлях – кар'єру підприємця. У 1890-х роках Чемберлен їде до Багамських островів, де протягом кількох років керує плантацією сизалю. Цей досвід, хоч і виявився економічно невдалим, значно вплинув на його світогляд: він глибше зрозумів економічні реалії, працю колоніального населення та роль управління в умовах нестабільного ринку [5].

Повернувшись до Англії, він поступово долучається до громадського життя Бірмінгема. Його перші кроки в політиці були пов'язані з місцевим самоврядуванням. 1911 року він став членом міської ради, а вже через рік – мером Бірмінгема. У цій ролі він виявив себе як прагматик та реформатор: активно займався покращенням міської інфраструктури, розвитком охорони здоров'я, житлових програм і транспорту. Він вважав, що політика має розв'язувати практичні проблеми людей, а не бути лише ідеологічним змаганням [5].

Погляди Чемберлена формувалися під впливом вікторіанських ідеалів порядку, обов'язку, поміркованості та поступового розвитку. На відміну від свого батька, він не був пристрасним трибуном. Його стиль був спокійним, зваженим, аналітичним. Він уникав різких риторичних випадів і надавав перевагу практичним компромісам. Саме тому в подальшій кар'єрі, вже на загальнонаціональному рівні, він здобуде репутацію політика «здорового глузду». Одним із головних джерел його політичної мотивації була віра в ефективність державного управління. Він був переконаний, що держава має не лише спостерігати, а й активно втручатися у сферу соціального захисту, економіки та містобудування. Така позиція зробить його пізніше архітектором кількох важливих реформ у галузі житлової політики, охорони здоров'я та державних фінансів.

Таким чином, молодість та рання кар'єра Невілла Чемберлена – це період, коли він поступово переходив від підприємництва до політики, від локального самоврядування до загальнонаціонального бачення. Його політичні погляди формувалися не лише під впливом родинного спадку, а й під впливом власного досвіду керівництва, роботи з людьми, розуміння соціальних проблем та економічних реалій Британії початку ХХ століття.

Багато з того, що Чемберлен започаткував у Бірмінгемі, було поширено на країну в цілому. Він хотів, щоб його співвітчизники жили в пристойних будинках. Його Закон про житло 1923 р., відомий як Закон Чемберлена, передбачав надання державних субсидій на однакових умовах як місцевим органам влади (для стимулювання будівництва якісного муніципального житла для оренди), так і приватним забудовникам із суворими обмеженнями щодо розміру нерухомості, щоб забезпечити надання допомоги тим, хто її найбільше потребував у часи гострої нестачі житла після Першої світової війни [5].

За роки його перебування на посаді було побудовано близько 4 мільйонів будинків, багато з яких замінили нетрі. Робота, яку він розпочав до 1929 р., у роки його прем'єрства, стала однією з головних цілей. Велика програма розчищення, вперше розпочата в 1934 р., призвела до переселення майже 1,3 мільйона сімей [5].

Невілл Чемберлен поступово утвердився як один із найперспективніших і найвпливовіших діячів Консервативної партії Великої Британії. Його досвід у місцевому самоврядуванні, зокрема на посаді мера Бірмінгема, надав унікального розуміння проблем простих громадян, що стало важливим чинником у формуванні його подальшої політичної платформи.

Після завершення Першої світової війни, Чемберлен був обраний до Палати громад як представник Бірмінгема. Це стало початком його парламентської кар'єри, яка тривала до кінця життя. Його перша урядова посада – міністра охорони здоров'я, яку він посів у 1923 році – дала йому можливість реалізувати багато ідей, які він раніше просував на муніципальному рівні. Зокрема, він започаткував програму покращення санітарних умов у

робітничих районах, модернізував лікарняні заклади та започаткував систему контролю за епідеміями [8].

Чемберлен хотів, щоб кожен мав доступ до якісних медичних послуг. У 1934 році він говорив про те, що «вся нація має бути під медичним наглядом та увагою певного роду від народження», чому сприяло поширення медичного страхування на дітей, для яких слід забезпечити дитячі садки, та інші заходи. Було досягнуто сталого прогресу у створенні національної системи якісних медичних послуг. У 1936 році було створено національну оплачувану акушерську службу. Він був першим міністром уряду, який зробив покращення громадського здоров'я метою політики [5].

У 1931 році, коли світова економіка була охоплена Великою депресією, Чемберлен обійняв одну з ключових посад в уряді – міністра фінансів. У Британії цей період позначився стрімким падінням виробництва, масовим безробіттям (яке досягло понад 2,5 мільйони осіб), фінансовою нестабільністю та зростанням соціальної напруги. Для збереження макроекономічної стабільності потрібні були рішучі, хоч і непопулярні заходи [3, с. 13].

Чемберлен дотримувався політики бюджетної збалансованості. Він вважав, що дефіцит державного бюджету може призвести до втрати довіри з боку міжнародних кредиторів і до погіршення економічної ситуації. У 1932 році він представив жорсткий бюджет, який передбачав значне скорочення державних витрат, зокрема у сферах соціального захисту, освіти та охорони здоров'я. Зокрема, було зменшено виплати безробітним, урізано фінансування місцевих рад, а також заморожені зарплати державних службовців. Ці кроки викликали шквал критики з боку лейбористів і профспілок, які вважали, що такі скорочення посилюють соціальну нерівність. Втім, такі заходи допомогли уникнути дефолту й стабілізувати валюту. Фунт стерлінгів вийшов з «золотого стандарту» у вересні 1931 року, що дало змогу здійснити деяку грошову лібералізацію. Це, своєю чергою, стимулювало експорт та підтримало економіку [1, с. 81].

Усвідомлюючи потребу в розвитку внутрішнього ринку та стимулюванні економіки, Чемберлен також започаткував програму соціального будівництва. Було ініційовано масштабне будівництво недорогого житла (так звані «subsidized council houses») у передмістях великих міст. Лише протягом 1933–1936 років завдяки цим програмам було побудовано понад 350 тисяч нових будинків, доступних для робітничого класу. Ці проєкти не лише покращили житлові умови, але й дали роботу десяткам тисяч британців у сфері будівництва, транспорту та обслуговування. Ще одним важливим напрямом діяльності Чемберлена стала податкова реформа. Він зменшив податкове навантаження на малий бізнес і середній клас, стимулюючи споживчий попит і внутрішню торгівлю. Паралельно проводилися митні реформи, спрямовані на захист британського виробника.

Значною подією став його виступ на Імперській економічній конференції в Оттаві 1932 року. Там були підписані угоди про преференційну торгівлю між Британією та її домініонами (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південна Африка), які надали імперським товарам податкові пільги. Це зміцнило зв'язки всередині Британської імперії й частково компенсувало втрату зовнішніх ринків, спричинену глобальною економічною кризою.

Після успішної каденції в Міністерстві фінансів, у 1935 році Чемберлена призначили на посаду міністра внутрішніх справ. На тлі зростання міжнародної напруженості та соціальної нестабільності у самій Великій Британії його завданням були: збереження порядку, посилення національної безпеки та подальше реформування соціального сектору.

Одним із пріоритетів Чемберлена на цій посаді стало посилення ролі поліції та реформування правоохоронної системи. Він активно підтримував модернізацію поліційного обладнання, покращення умов праці службовців, а також впровадження єдиних стандартів професійної підготовки правоохоронців. Особливу увагу він приділяв

боротьбі з організованою злочинністю та екстремістськими рухами, які почали набирати популярності у 1930-х роках під впливом фашистських ідей, що ширилися Європою.

З огляду на зростання загрози фашизму та радикалізму, Чемберлен підтримував запровадження законів, які дозволяли владі обмежувати діяльність політичних організацій, що загрожували національній безпеці. Наприклад, він був одним з ініціаторів підготовки законодавства, яке у 1936 році дозволило обмежити публічні виступи та паради політичних угруповань, що пропагували насильство чи міжетнічну ворожнечу (включно з Британським союзом фашистів Освальда Мослі) [1, с. 83].

У сфері соціальної політики Чемберлен ініціював реформи системи соціального страхування, зокрема розширення охоплення робітників страхуванням у випадку хвороби та безробіття. Він також підтримував модернізацію умов праці в промисловості, ініціював нові стандарти безпеки на виробництві, що стало передумовою покращення соціального клімату в країні. Його попередній досвід у муніципальній політиці Бірмінгема дозволив йому налагодити ефективну співпрацю з місцевими органами влади. Він активно просував концепцію «соціального партнерства», за якої держава, профспілки та роботодавці співпрацюють у розв'язанні проблем робітничого класу.

Таким чином, діяльність Невілла Чемберлена на посадах міністра фінансів і внутрішніх справ була позначена глибоким прагматизмом, стратегічною далекоглядністю та постійною увагою до потреб суспільства. Його реформи стали вагомими кроками до оновлення британської економіки й соціальної структури. Його політична кар'єра в цей період не лише укріпила довіру до нього з боку колег і виборців, але й проклала шлях до найвищої державної посади – прем'єр-міністра Великої Британії.

Після кількох десятиліть активної політичної кар'єри, що включала важливі міністерські портфелі, Невілл Чемберлен досяг апогею свого державного служіння у 1937 році, коли був обраний прем'єр-міністром Великої Британії. Цьому передували важливі політичні події та зміни в керівництві Консервативної партії, а також зміцнення позицій самого Чемберлена як одного з найвпливовіших політиків міжвоєнного періоду.

У травні 1937 року, після відставки прем'єр-міністра Стенлі Болдуїна, Невілл Чемберлен був беззаперечною кандидатурою на посаду глави уряду. Його обрання підтримали як консерватори, так і значна частина політичного істеблішменту. Він мав репутацію ефективного адміністратора, досвідченого економіста та прихильника стабільності – цінностей, які були надзвичайно важливими для британського суспільства у складний період геополітичної нестабільності. Політична ситуація в Європі стрімко загострювалася. У Німеччині Адольф Гітлер активно реалізовував агресивну зовнішню політику, вже відбулося порушення умов Версальського договору – ремілітаризація Рейнської області у 1936 році, а Муссоліні здійснив анексію Ефіопії. Британія, як імперська держава, не могла залишатися осторонь, однак її суспільство ще не оговталось від Першої світової війни, а страх перед новим збройним конфліктом був вкрай сильним.

Чемберлен обійняв посаду прем'єр-міністра 28 травня 1937 року. Він сформував уряд, у якому зберіг ключові фігури, зокрема Ентоні Ідена на посаді міністра закордонних справ, намагаючись забезпечити спадкоємність та політичну стабільність. Його стиль управління залишався раціональним, технократичним, з орієнтацією на порядок, збереження миру та економічний розвиток.

Одним із перших кроків нового прем'єра стала активна дипломатична діяльність з метою збереження миру в Європі. Чемберлен вважав, що поступки Німеччині у певних територіальних питаннях можуть допомогти уникнути війни. Він запровадив політику, яка згодом отримала назву «умиротворення» (appeasement). Це згодом стало найбільш контroversійним аспектом його прем'єрства, однак у той момент багато британців підтримували цю лінію, вбачаючи в ній шанс уникнути катастрофи. Крім зовнішньополітичних зусиль, Чемберлен продовжив реалізацію внутрішніх реформ. Наприклад: він підтримував будівництво доступного житла, зокрема для малозабезпечених родин у промислових регіонах, продовжуючи політику, яку започаткував ще як міністр

фінансів; підтримував ідеї профілактичної медицини, державного медичного страхування, збільшення кількості лікарень і медперсоналу. Хоча Чемберлен прагнув миру, він також визнавав потребу у посиленні обороноздатності країни. У 1937 році він ініціював програму переозброєння британських ВПС і флоту, хоча робив це поступово, зберігаючи баланс між оборонними витратами й економічною стабільністю. Особливо важливою для розуміння політичної атмосфери того часу є реакція британської громадськості на обрання Чемберлена. Багато хто сприймав його як символ надійності, порядку й спокою. У промислових районах, де рівень безробіття ще залишався високим, його економічна політика викликала надії на стабілізацію. З іншого боку, ліві сили критикували нового прем'єра за консерватизм і за недостатню увагу до проблем соціальної нерівності [1, с. 83–84].

Таким чином, обрання Невілла Чемберлена прем'єр-міністром стало логічним продовженням його успішної політичної кар'єри, а також відповіддю на запит британського суспільства на стабільність, мир і передбачуваність. Проте, як показали подальші роки, його правління припало на один із найбільш драматичних періодів ХХ століття, і політичні рішення, які він приймав, мали глибокі й далекосяжні наслідки для історії не лише Великої Британії, але й усього світу

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Соціальна політика Невілла Чемберлена посідає важливе місце в історії міжвоєнної Великої Британії. Його діяльність у сфері охорони здоров'я, житлового будівництва та соціального забезпечення засвідчує прагнення модернізувати суспільство на основі принципів поміркованого реформізму та державної відповідальності за добробут громадян. Як міністр охорони здоров'я, Чемберлен запровадив низку практичних заходів, спрямованих на підвищення якості життя населення, розвиток місцевого самоврядування та розширення соціальних послуг. Ці реформи стали підґрунтям його подальшого політичного зростання і сформували імідж ефективного адміністратора, здатного поєднувати соціальну політику з економічною раціональністю. Попри те, що період його прем'єрства найчастіше оцінюється крізь призму зовнішньої політики та політики «умиротворення», внутрішні соціальні ініціативи Чемберлена мали довготривалий вплив на розвиток британської державності. Саме вони сприяли формуванню передумов для післявоєнного становлення системи «держави загального добробуту», яка визначила соціально-економічний курс Великої Британії у повоєнний період.

Список використаних джерел та літератури:

1. Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки. 1918–1945: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. 2-е вид., доп., перероб. Київ, 2003, 412 с.
2. Павленко В.М. *Історія міжнародних відносин (1918–1939 рр.)*: навч. посіб. Київ: Алвія, 2008. 216 с.
3. Трубайчук А.Ф. *Містер з парасолькою: Невілл Чемберлен*. Київ: Асоціація істориків «Істина», 1994. 106 с.
4. Ширер В. *Злет і падіння Третього Райху. Історія нацистської Німеччини*: у 2 т. Київ: Наш формат, 2017. Т. 1. 330 с.
5. Alistair Lexden. Neville Chamberlain: Commanding Tory Leader and Social Reformer. 30 June, 2022. URL: https://www.alistairlexden.org.uk/news/neville-chamberlain-commanding-tory-leader-and-social-reformer?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 23.10.2025).
6. Birdsall P. *Versailles Twenty Years After*. New York: Reynal & Hitchcock, 1941. 350 p.
7. Crowe D. *The Baltic States and the Great Powers: Foreign Relations, 1936–1940*. Boulder: Westview Press, 1993. 264 p.
8. John Macnicol. Neville Chamberlain, the «New Conservatism» and the 1925 Act. *The Politics of Retirement in Britain, 1878–1948*. Publisher: Cambridge University Press Print

publication, 1998. PP. 200–224. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/politics-of-retirement-in-britain-18781948/neville-chamberlain-the-new-conservatism-and-the-> (дата звернення: 20.10.2025).

9. Robert Self, Neville Chamberlain's second term as Chancellor of the Exchequer. *Depression and Recovery, 1931–1935.* 2006. 36 p. URL: https://www.taylorfrancis.com/chapters/mono/10.4324/9781315248141-17/depression-recovery-1931-1935-robert-self?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 23.10.2025).

УДК 94(597)''1965/1975'':327.36(73)-057.87(045)

Володимир ФРОЛОВ
АМЕРИКАНСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ
ПРОТИ ВІЙНИ У В'ЄТНАМІ

У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1970-х рр.

(студент II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії

Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка)

Науковий керівник – доктор історичних наук, доцент О. Л. Ковальков

Анотація. У статті розглянуто розвиток студентського антивоєнного руху в США у період участі країни у В'єтнамській війні (1964–1975 рр.). Проаналізовано роль організації «Студенти за демократичне суспільство» у формуванні протестних настроїв серед молоді, окреслено основні етапи еволюції та радикалізації студентських виступів за мир.

Ключові слова: студенти, США, В'єтнамська війна, антивоєнний рух, протести.

Постановка проблеми. У 1964 р., після так званого «Тонкінського інциденту», американський президент Ліндон Джонсон прийняв історичне рішення про початок інтервенції на територію В'єтнаму. До цього часу американська адміністрація уникала прямого зіткнення, надаючи допомогу Республіці В'єтнам у боротьбі з комуністами. Такі дії призвели до посилення ескалації, а сама війна стала наймасштабнішим збройним конфліктом другої половини ХХ ст. Він супроводжувався мобілізацією та втратами, що змусило американців вдатися до антивоєнних виступів. Одним із найактивніших рухів – був студентський рух, що досить швидко змінив вектор своєї діяльності. Студенти вдавалися до різних методів боротьби, серед яких: організовані виступи і страйки, створення студентських організацій, проведення національних акцій, зрив мобілізації тощо. Американська студентська молодь була одночасно тими, хто брав участь у війні, виступав проти неї та впливав на зміни в суспільстві протягом 1960–1980-х рр.

Аналіз досліджень та публікацій. Вивчення ролі студентства у контексті антивоєнних рухів залишається доволі актуальним напрямком досліджень протягом останніх десятиліть. На жаль в українській історіографії ми можемо віднайти лише кілька робіт, з-поміж яких статті А. Мінаєва [2], К. Кіндратишина та Л. Ямпольської [1]. Західний напрям історіографії презентують дослідження М. Борена, присвячене історії студентських протестів і форм непокорі як складову боротьби за соціальні зміни та академічну свободу від середньовічних університетів до сучасності [3]. Робота В. Черчілла розповідає про таємні операції ФБР, спрямовані на знищення рухів за права темношкірих і корінних американців у США під час політичних репресій 1960–1970-х років [4]. До вузькоспрямованих належить дослідження К. Гайнемана, в якому автор аналізує розвиток антивоєнного руху у державних університетах США під час В'єтнамської війни, висвітлюючи його соціальні, політичні та культурні наслідки для

американського суспільства [5]. А також книга М. Смолла, яка присвячена антивоєнному руху у США під час В'єтнамської війни та його впливу на громадську думку [8].

Мета статті – узагальнити інформацію про становлення та еволюцію студентського антивоєнного руху у США в період війни у В'єтнамі й визначити роль організації «Студенти за демократичне суспільство» у його розвитку та поширенні.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 1950-х і на початку 1960-х років проактивізм на підтримку миру майже не зростав. Натомість, молоді студентські організації, такі як «Студенти за демократичне суспільство» (Students for a Democratic Society, скорочена назва – SDS), протистояли риториці холодної війни, яку просували американські політики, і підтримували рух за громадянські права, витрачаючи на це час, енергію та обмежені фінансові ресурси. Початок 60-х років був далеко не спокійним. Мартін Лютер Кінг молодший та темношкірі активісти проводили марші, сидячі страйки та акції громадянської непокорності – тактику, яку студенти будуть використовувати на кампусах та в вуличних протестах проти війни у В'єтнамі роками пізніше. Поки темношкірі американці боролися проти систематичного пригнічення темношкірих громадян Америки, лівоорієнтована молодь прокидалася до реформаторських ідей щодо внутрішніх проблем, політики та зовнішніх справ [9, с. 14].

Для молодіжного руху в США у другій половині XX ст. доволі притаманним був протестний рух. Головним його проявом стала боротьба за громадянські права, розгорнута в першій половині 60-х рр. активістами студентської молоді. Досить швидко головними об'єктами студентської критики стали війна США у В'єтнамі та військово-промисловий комплекс США загалом [2, с. 86–89]. Проблеми В'єтнамської війни значною мірою сприяли подальшому розвитку цього руху.

Після того як у лютому 1965 р. президент Л. Джонсон здійснив ескалацію військових дій у В'єтнамі, розпочавши операцію «Розкати грому» проти Північного В'єтнаму та відправивши на Південь перші сухопутні війська американське студентство стало активним учасником антивоєнних кампаній. Студентські осередки організації «Студенти за демократичне суспільство» розпочали антивоєнні виступи у провідних університетах США.

Організація «Студенти за демократичне суспільство» виросла з батьківської організації «Ліга за промислову демократію», зародилася в 1960 році як молодіжний рух, що переоцінював американське суспільство з точки зору раси, класу та політичної орієнтації. Ранні активісти, які стали легендарними фігурами студентського руху – Том Хейден, Пол Бут, Пол Поттер, Стівен Макс і Тод Гітлін – постійно зростали і розвивалися, намагаючись визначити, що буде означати SDS з точки зору ідеології, політики та сучасних питань як внутрішніх, так і зовнішніх. Хоча декілька активістів, зокрема Гітлін, інтерпретували завоювання Америки в інших країнах, включаючи В'єтнам, як імперіалістичні мотиви, до 1965 року SDS зосереджувалася на громадянських правах та проблемі бідних Америки [9, с. 15].

17 квітня 1965 р. у Вашингтоні відбувся масовий марш за участю близько 25 тисяч осіб, організований SDS у координації з рухом «Жінки страйкують за мир» («Women Strike for Peace») [8, с. 97].

Стрімке зростання SDS було зумовлене антивоєнною мобілізацією: із 50 відділень у 1964 р. до 118 у 1965-му й понад 200 у 1967 р. Найбільша їх концентрація фіксувалася в університетах штатів Нью-Йорк, Каліфорнія, Массачусетс, Іллінойс, Пенсильванія та Огайо [7, с. 120–122].

Студенти використовували ненасильницькі засоби, намагаючись просвітити своїх однокурсників про звірства, вчинені американським військовим апаратом. Лекції, підпільні газети та громадянські протести були популярними альтернативами для студентів, викладачів та американських громадян, які вважали, що ненасильницькі дії є найкращим способом висловити свою незгоду. Інші активісти вважали, що потрібно робити більше, ніж громадянські марші та роздача листівок. Багато студентів були

обурені, коли дізналися, що їхні університети не тільки були співучасниками війни, але й часто безпосередньо брали участь у підтримці військової машини. Це варіювалося від фінансування університетами досліджень для Державного департаменту або хімічних компаній, що розробляли агент «Оранж», до шкільних рад, які добровільно передавали оцінки студентів, змушуючи студентів з нижчими оцінками відмовлятися від освіти як приводу для відстрочки від мобілізації [9, с. 17].

Національний з'їзд SDS у м. Акрон 1965 р. засвідчив розбіжності у підходах до війни. Від вимоги переговорів – до відвертої підтримки В'єтконгу. Улітку 1966 р. 300 студентів, викладачів та священнослужителів-волонтерів обходили центральну Пенсильванію, марно намагаючись мобілізувати настрої проти війни. Після закінчення літа Джордж Ендрюс, викладач кафедри математики, заснував організацію «Громадяни за мир у В'єтнамі», щоб продовжити місцеву антивоєнну діяльність. Ця акція отримала назву «в'єтнамське літо». Тим часом багато членів SDS, які не брали участі в проекті, продовжували власні форми протесту та організаційної діяльності. У липні шість членів SDS приєдналися до параду з нагоди Дня незалежності в Стейт-Коледжі, демонструючи американський прапор, на якому було написано «Любіть, а не воюйте». Обурені мешканці побили протестувальників, після чого поліція заарештувала членів SDS за осквернення прапора та порушення громадського порядку [5, с. 159–163].

Починаючи з 1966 р. рух радикалізувався: зросли протести проти призову та університетської співпраці з військовими структурами [3]. У Чиказькому університеті відбулися триденні сидячі страйки, а у Вісконсині (1967) демонстрацію проти компанії «Dow Chemical». Спочатку мирні демонстрації перетворилися на сидячий страйк, який був жорстоко розігнаний поліцією та загоном боротьби з масовими заворушеннями Медісона, що призвело до багатьох поранень та арештів. Потім масовий мітинг та студентський страйк закрили університет на кілька днів [7, с. 187].

Найбільшого розмаху антивоєнний рух американської молоді почав набувати саме після 1967 р., коли було скасовано відстрочку від призову для студентів. У протестах проти війни у В'єтнамі поширювались наступні форми та методи боротьби: розповсюдження у вузах та студмістечках великої кількості листівок із засудженням агресії та закликами ухилятися від військової служби, спалення призовних карток, голосування і збирання підписів проти участі в роботі відбіркових військових комісій, демонстрації протесту та навіть підпалення вербувальних пунктів [2, с. 89–90]. Паралельно SDS сприяла створенню «вільних університетів» – альтернативних форм освіти як протесту проти державної університетської системи. Восени 1967 року акції на Пентагоні переросли у масові зіткнення, що посилювало увагу ЗМІ до студентського руху. Демонстранти закликали солдатів оточити будівлю, брататися, хлопці і дівчата вставляли квіти в дула їхніх рушниць. У відповідь поліція застосувала сльозогінний газ і кийки, кілька десятків осіб були поранені, більше 600 арештовані, зокрема відомі громадські діячі доктор Бенджамін Спок, письменник Норман Мейлер, католицький священник Деніел Берріган. Біля стін Пентагону антивоєнний рух продемонстрував зростаючу масовість і організованість, а головне – готовність до використання більш рішучих засобів боротьби. Вперше застосувавши метод масової громадянської непокорі, він пішов по шляху «рішучого опору, а не пасивної незгоди або подачі петицій» [1, с. 90–91; 6, с. 69].

Зростання активності SDS привернуло увагу ФБР, яке розпочало операції проти організації в межах програми «COINTELPRO». Загальна директива директора ФБР Гувера щодо «COINTELPRO» полягала у тому, щоб агенти «викривали, зривали, дезінформували, дискредитували або іншим чином нейтралізували» діяльність та керівництво рухів, у які вони проникли. Національне бюро прагнуло забезпечити кращу координацію та керівництво частково через «Нотатки нових лівих», щотижневе листування з членами профспілки. Навесні 1968 р. активісти Національної SDS очолили акцію в кампусах під назвою «Десять днів опору», а місцеві відділення співпрацювали з Комітетом студентської мобілізації в мітингах, маршах, сидячих страйках та навчальних заходах, а 18 квітня – в

одноденному страйку. Близько 1 млн студентів того дня не відвідували занять, що стало найбільшим студентським страйком на сьогоднішній день. Але саме студентське закриття Колумбійського університету в Нью-Йорку стало найпопулярнішою темою національні ЗМІ [4, с. 201].

У 1968 році відбулася найбільш відома наступальна операція в історії В'єтнамської війни відбулася під час посушливого сезону 1968 р., яка отримала назву «Наступальна операція Тет» і закінчилася патовою ситуацією, яка переконала багатьох американців у тому, що війну неможливо виграти. Саме тоді політичний протест у кампусах досяг апогею під час студентського повстання в Колумбійському університеті, що стало переломним моментом у національному висвітленні студентського руху [8, с. 297–298]. Водночас тематика протестів розширилася: до антивоєнних вимог додалися питання соціальної рівності, студентського самоврядування та підтримки афроамериканського руху [5, с. 203–204].

На індивідуальному рівні протест проти в'єтнамської війни проявлявся у масовому ухилянні від призову на військову службу, дезертирствах тощо. Так, за офіційними даними міністерства оборони США, вже упродовж року, до середини 1967 р., з американської армії дезертирувало 42 227 осіб. Через рік число дезертирів зросло до 53 тис. 357 осіб. Майже 50 тис. американських юнаків, щоб не служити в армії, залишили країну (більшість знайшла притулок у Канаді, дехто переїхав у Європу). Ухилення від служби в армії, яке кілька років тому розцінювалося більшістю американців як боягузтво або антипатріотизм, відтепер перестало вважатися ганебним; навпаки, тими, хто зумів уникнути призову, захоплювалися, їх звеличували за мужність і спритність. В цілому ж, лише один з кожних представників «бунтівного покоління» 60-х рр. служив у В'єтнамі, решта ж ухилились у різний спосіб.

Проявом протесту молоді проти військової політики США стало також суттєве зниження середнього морального рівня військових службовців американських збройних сил. З-поміж іншого, почастишали випадки непокори начальству, нерідко траплялись поранення і навіть вбивства офіцерів підлеглими. Так, близько 86 американських військових, переважно з числа офіцерів та сержантів, були вбиті і 700 поранені у В'єтнамі своїми ж власними колегами [1, с. 90–91].

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Таким чином, студентський рух став одним із ключових рушіїв антивоєнної опозиції у США періоду В'єтнамської війни. Його діяльність трансформувала університетські кампуси на осередки масових протестів, сприяла радикалізації політичної участі молоді, показала втрату суспільної довіри до урядової зовнішньої політики, посилила зв'язок антивоєнного руху з боротьбою за громадянські права. Він вплинув не лише на формування громадської думки щодо війни, а й став важливою частиною ширшої соціально-політичної трансформації американського суспільства кінця 1960-х – 1970-х рр. Важливим напрямком подальших досліджень може стати вивчення студентського руху у контексті університетів та ставлення їх адміністрації щодо участі американців у В'єтнамській війні. Глибше вивчення ідеології студентського руху дасть змогу визначити його завдання та напрями.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кіндратишин К.І., Ямпольська Л. М. Громадська думка та антивоєнні рухи у США під впливом війни у В'єтнамі (1964 – 1975 рр.). Сходознавство. Актуальність та перспективи. Матеріали доповідей IV Міжнародної науково-методичної конференції, 24 березня 2023 р. Ч. II. Харків, 2023. С. 86–91.

2. Мінаєв А. Основні форми, прояви та етапи суспільно-політичного протесту молоді в 60-х роках ХХ ст. в країнах Заходу. Історична панорама, 2019. Вип. 28-29. С. 80–105.

3. Boren M. Student Resistance: A History of the Unruly Subject. New York: Routledge, 2001. 288 p.
4. Churchill W., Vander Wall J. Agents of Repression: The FBI's Secret Wars Against the Black Panther Party and the American Indian Movement. Boston: South End Press, 1990. 304 p.
5. Heineman K. Campus Wars: The Peace Movement at American State Universities in the Vietnam Era. New York: NYU Press, 1993. 331 p.
6. Hallin D. The "Uncensored War": The Media and Vietnam. Berkeley: University of California Press, 1986. 278 p.
7. Isserman M. If I Had a Hammer: The Death of the Old Left and the Birth of the New Left. New York: Basic Books, 1987. 256 p.
8. Small M. Antiwarriors: The Vietnam War and the Battle for America's Hearts and Minds. Wilmington: SR Books, 2002. 256 p.
9. Zysett, Alyssa J. Nixon, Kissinger, Kerry and the Weathermen: How the American.
10. Peace Movement Impacted Foreign Policy During the Vietnam War, 1969-1973. Master's thesis, Harvard Extension School. 2019. 172 p.

УДК94(73):343.326“2011“(045)

Олег САПУЛА

**РОЛЬ СПЕЦСЛУЖБ США У ЗАПОБІГАННІ ТЕРАКТАМ:
ЧОМУ СТАЛА МОЖЛИВОЮ ТРАГЕДІЯ 11 ВЕРЕСНЯ 2001 РОКУ**

*(студент I курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії*

*Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)
Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко*

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз ролі американських спецслужб (ЦРУ, ФБР, АНБ) у запобіганні терористичним актам, з акцентом на провали, які зробили можливими атаки 11 вересня 2001 року. Досліджено причини інституційних та комунікаційних помилок, стратегічний і психологічний вплив цих провалів на національну безпеку США та світову політику. Розглянуто вплив на цивільне населення, військову стратегію, реформи після трагедії та формування нових норм міжнародної розвідки. Окрему увагу приділено ролі Аль-Каїди, технологічним аспектам загроз та рекомендаціям щодо вдосконалення системи розвідки.

Ключові слова: спецслужби США, ЦРУ, ФБР, АНБ, 11 вересня, тероризм, розвідувальні провали, комунікаційні помилки, війна з тероризмом, національна безпека.

Постановка проблеми. Терористичні атаки 11 вересня 2001 року (9/11) стали не лише трагедією для США, але й символом глобальної вразливості перед недержавними терористами, такими як Аль-Каїда. Спецслужби США, включаючи Центральне розвідувальне управління (ЦРУ), Федеральне бюро розслідувань (ФБР) та Агентство національної безпеки (АНБ), мали завдання запобігати таким загрозам, але їхні провали дозволили здійснити атаки. Ці помилки включали відсутність координації, недооцінку загрози та неефективне використання наявної інформації. Проблема полягає в тому, чому, попри наявність попереджень, трагедія стала можливою, і як це вплинуло на реформування системи розвідки. Аналіз цієї теми актуальний у контексті сучасних загроз, таких як кібертероризм, і вимагає вивчення з урахуванням нових джерел та історичних інтерпретацій.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження ролі спецслужб США в запобіганні терактам охоплюють широкий спектр: від офіційних звітів до академічних робіт. Ключовим джерелом є Звіт Комісії 9/11 (9/11 Commission Report), який детально аналізує

провали ЦРУ, ФБР та АНБ, включаючи комунікаційні бар'єри та пропущені можливості [1]. Праці істориків, таких як Емі Зегарт («Spying Blind: The CIA, the FBI, and the Origins of 9/11»), фокусуються на інституційних проблемах, зокрема, як бюрократія та відсутність адаптації. Дослідження Brookings Institution та PBS Frontline висвітлюють конкретні випадки, як ігнорування попереджень про хайджекінг [4]. Спільне розслідування Конгресу (Joint Inquiry) підкреслює роль Саудівської Аравії та провали в обміні інформацією [6]. Проте бракує комплексних досліджень, які б поєднували психологічні аспекти провалів із довгостроковими наслідками для глобальної безпеки, що робить необхідним подальший аналіз.

Мета статті – висвітлення ролі спецслужб США в запобіганні терактам, аналіз причин, чому стала можливою трагедія 11 вересня 2001 року, оцінка ключових провалів та їхніх наслідків, а також формулювання перспектив реформування системи розвідки.

Виклад основного матеріалу дослідження. До терористичних атак 11 вересня 2001 року американські спецслужби працювали в умовах, сформованих епохою холодної війни, коли основний акцент робився на державах, таких як Радянський Союз, а не на транснаціональних терористичних мережах на кшталт Аль-Каїди, що призвело до системної недооцінки нових загроз. Аль-Каїда, заснована Осамом бен Ладеном у 1988 році, вже демонструвала свою загрозу через низку атак, зокрема бомбардування посольств США в Кенії та Танзанії у 1998 році, які забрали життя понад 200 осіб, а також атаку на USS Cole у 2000 році, де загинуло 17 американських моряків, але ці події не спонукали до радикальної перебудови розвідувальної системи.

ЦРУ, ФБР та АНБ мали численні сигнали про потенційну небезпеку, включно з розвідданими про плани Аль-Каїди щодо використання літаків як зброї, але недооцінили їхню серйозність, вважаючи тероризм менш критичним, ніж традиційні загрози. У серпні 1998 року президентський щоденний брифінг (PDB) попереджав про наміри бен Ладена щодо хайджекінгу літаків для звільнення ув'язнених, а в липні 2001 року PDB під назвою «Bin Ladin Determined to Strike in US» прямо вказував на загрозу атаки на території США, описуючи активність Аль-Каїди, включно з спостереженням за федеральними будівлями. Але ці попередження не призвели до скоординованих дій, оскільки вони були сприйняті як загальні, а не конкретні загрози [1].

Інституційні проблеми були глибоко вкоріненими: ЦРУ зосереджувалося на зовнішній розвідці, збираючи дані за кордоном, ФБР займалося внутрішніми кримінальними розслідуваннями, а АНБ спеціалізувалося на перехопленні комунікацій. Але відсутність єдиної системи обміну інформацією створювала «стіни» між агенціями, посилені юридичними обмеженнями, такими як правила Міністерства юстиції, які забороняли ділитися розвідданими з кримінальними слідчими, щоб уникнути порушень прав громадян, що в підсумку призводило до втрати ключової інформації в бюрократичному лабіринті.

Ключові розвідувальні провали були системними і включали конкретні приклади пропущених можливостей, як-от у січні 2000 року, коли ЦРУ відстежило зустріч лідерів Аль-Каїди в Малайзії, де були присутні терористи Халід аль-Мідхар та Наваф аль-Хазмі, майбутні хайджери рейсів 9/11. Агентство знало про їхні візи до США і навіть про зв'язки з Аль-Каїдою, але не внесло їх до списку спостереження (watchlist) і не повідомило ФБР, дозволяючи їм вільно жити в Сан-Дієго понад рік, де вони навіть контактували з інформаторами ФБР, а один з них, аль-Хазмі, був внесений до адресної книги особи, пов'язаної з бомбардуванням USS Cole.

ФБР, зі свого боку, отримало «Phoenix memo» у липні 2001 року від агента Кеннета Вільямса з Фенікса, який попереджав про підозрілих студентів арабського походження, що навчалися пілотуванню в американських школах і мали ймовірні зв'язки з Аль-Каїдою, Мемо пропонувало перевірити всіх таких студентів по всій країні, але воно не дійшло до вищого керівництва і залишилося без дій, оскільки було класифіковане як рутинне і не передане до штаб-квартири ЦРУ чи інших агенцій.

Аналогічно АНБ перехоплювало комунікації, пов'язані з Аль-Каїдою, включаючи дзвінки з Ємену до США, зокрема до хабу в Сан-Дієго, де жили терористи, але не отримувало ордерів FISA (Foreign Intelligence Surveillance Act) для внутрішнього стеження, вважаючи це сферою відповідальності ФБР, і не ділилося даними вчасно, що призводило до втрати можливостей для запобігання [2].

Загалом, з 1997 по 2001 рік не було підготовлено жодної національної оцінки загрози (National Intelligence Estimate, NIE) щодо тероризму, що свідчить про стратегічну недооцінку проблеми, а Комісія 9/11 пізніше ідентифікувала чотири основні види провалів: брак уяви (failure of imagination), де розвідка не передбачила використання літаків як зброї масового ураження; провали в політиці, коли уряд не надавав пріоритету тероризму; провали в можливостях, включно з браком ресурсів і технологій; та провали в управлінні, пов'язані з відсутністю координації.

Комунікаційні та координаційні помилки були центральними в цих провалах, «стіна» між розвідкою та кримінальними розслідуваннями, встановлена в 1990-х роках для захисту громадянських прав, перешкождала обміну даними. Наприклад, ЦРУ не поділилося деталями про аль-Мідхара з ФБР, а ФБР не змогло отримати ордер на обшук ноутбука Закаріаса Муссауї, заарештованого в серпні 2001 року в Міннеаполісі за підозрою в тероризмі, агенти ФБР в Міннеаполісі підозрювали його в планах хайджекінгу, але штаб-квартира відмовила в ордері, посиляючись на відсутність достатніх доказів зв'язку з іноземними силами, хоча дані про його контакти з іноземними терористами були доступні, і обшук міг би виявити ключові докази, такі як плани тренувань на симуляторах Boeing 747 [3].

АНБ, маючи технічні можливості для перехоплення, не ініціювало спільні операції, а ЦРУ і ФБР часто працювали в ізоляції, без єдиного центру аналізу, що створювало ситуацію, коли «точки не були з'єднані», як зазначила Комісія 9/11, наприклад, ігнорування попереджень від іноземних розвідок, таких як французька, про Муссауї, чи саудівських зв'язків терористів. Ці помилки були наслідком відсутності центрального координатора, що згодом призвело до створення посади Директора національної розвідки (DNI), а також культурних проблем усередині агенцій, де аналітики не мали достатньої автономії для ескалації загроз.

Психологічний та стратегічний вплив цих провалів був руйнівним: атаки викликали масову паніку і відчуття вразливості серед американців, подібно до ефекту першого використання хімічної зброї в Першій світовій війні, підірвавши довіру до уряду і спецслужб, з опитуваннями, що показували падіння довіри до ФБР з 80% до 50% відразу після 9/11.

Стратегічно, провали дозволили Аль-Каїді завдати удару по ключовим символам США – Всесвітньому торговому центру і Пентагону, спричинивши загибель 2996 осіб, включаючи 343 пожежників і 72 правоохоронців, та поранення понад 6000, а також довгострокові наслідки для здоров'я, такі як респіраторні захворювання серед рятувальників через токсичні речовини в руїнах. Це призвело до економічних втрат у трильйони доларів через «війну з тероризмом», включно з вторгнення в Афганістан у жовтні 2001 року для ліквідації баз Аль-Каїди та повалення Талібану, а згодом в Ірак у 2003 році, де витрати сягнули понад 2 трлн доларів, і зростання державного боргу.

Провали виявили вразливості в системі: недооцінку суїцидальних хайджекінгів, фокус на традиційних загрозах, таких як бомби, а не на використанні цивільних літаків як зброї, та брак уваги до внутрішніх загроз від іноземних терористів, що змусило переглянути доктрини національної безпеки [4].

Трагедія спонукала до радикальних реформ: у 2002 році було створено Департамент національної безпеки (DHS), який об'єднав 22 федеральні агенції для кращої координації, включаючи митницю, імміграцію та транспортну безпеку, а PATRIOT Act розширив повноваження ФБР для нагляду, включаючи доступ до комунікацій без ордерів

у випадках національної безпеки, що дозволило проводити таємні обшуки та моніторинг фінансових транзакцій.

Комісія 9/11 рекомендувала створення DNI для нагляду над усіма 16 розвідувальними агенціями та Національного центру боротьби з тероризмом (NCTC) для аналізу даних, що призвело до Intelligence Reform and Terrorism Prevention Act 2004 року, який реорганізував розвідувальну спільноту. Ці зміни покращили обмін інформацією, наприклад, через створення Fusion Centers для локального рівня, де федеральні та державні агенції ділилися даними, і впровадження нових технологій, таких як автоматизовані системи аналізу даних для виявлення патернів, але, як показав швидкий крах афганського уряду в 2021 році, системні проблеми, такі як недооцінка загроз і політичний тиск, все ще існують, з критикою, що розвідка переоцінила стійкість афганської армії [5].

Історичний контекст провалів 9/11 подібний до минулих розвідувальних помилок, таких як Перл-Харбор у 1941 році, де ігнорували попередження про японську атаку, чи Кубинська ракетна криза, де бракувало координації, але 9/11 вирізняється масштабом адаптаційного провалу, як зазначає Емі Зегарт, де агенції не адаптувалися до постхолодноровоєнного світу.

У 1990-х тероризм не був пріоритетом: бюджет ФБР на контртероризм становив лише частину від видатків на боротьбу з наркотиками, а після холодної війни розвідувальний апарат скоротився на 25%, з втратою багатьох експертів з Близького Сходу. Міжнародні норми, як Гаазька конвенція 1899 року, забороняли подібні методи війни, але терористичні групи ігнорували їх, а атаки 9/11 змусили ООН ухвалити резолюції 1373 та 1540 для боротьби з фінансуванням тероризму та поширенням зброї масового ураження, підкреслюючи необхідність глобальної співпраці в розвідці, включаючи обмін даними з союзниками, такими як НАТО, і створення міжнародних коаліцій для боротьби з тероризмом.

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Терористичні атаки 11 вересня 2001 року стали можливими через системні провали спецслужб США (ЦРУ, ФБР, АНБ), зокрема через відсутність координації, недооцінку загрози від Аль-Каїди, комунікаційні бар'єри та неефективне використання розвідданих, таких як попередження про хайджекінги. Ці помилки призвели до загибелі майже 3000 осіб, психологічного шоку, зростання ісламофобії та економічних втрат у трильйони доларів через «війну з тероризмом». Провали змінили глобальну безпеку, спонукавши реформи, зокрема створення Департаменту національної безпеки та PATRIOT Act. Але вразливості залишилися, як показав крах в Афганістані 2021 року.

Трагедія 9/11 підкреслила необхідність балансу між безпекою та громадянськими правами. Подальші дослідження мають аналізувати сучасні провали, вплив технологій, таких як кіберрозвідка, міждисциплінарні підходи, що поєднують історію, психологію та політологію, та ефективність реформ у запобіганні новим загрозам, як-от кібертероризм чи гібридні війни, з акцентом на міжнародну співпрацю.

Список використаних джерел та літератури:

1. The 9/11 Commission Report: Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States. URL: <https://www.9-11commission.gov/report/911Report.pdf>
2. September 11 Attacks: Facts, Background & Impact - History.com. URL: <https://www.history.com/topics/21st-century/9-11-attacks>
3. Why Did U.S. Intelligence Fail September 11th? | FRONTLINE - PBS. URL: <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/terrorism/fail/>
4. 9/11 and the reinvention of the US intelligence community | Brookings. URL: <https://www.brookings.edu/articles/9-11-and-the-reinvention-of-the-u-s-intelligence-community/>

5. Repeated Intelligence Failures – Not Connecting the Dots. URL: <https://domesticpreparedness.com/articles/feature/repeated-intelligence-failures-not-connecting-the-dots>

6. National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States. URL: https://9-11commission.gov/hearings/hearing1/witness_byman.htm

УДК 94(410)“19/20“-055.3(045)

Катерина ЖАРОВА

**СВІТОВІ МОДЕЛІ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА:
ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ, ФУНКЦІЇ ТА СТРУКТУРА**

*(студентка III курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
факультету психології та історії*

Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, старший викладач В. М. Безверха

Анотація. У статті представлено результати аналізу розвитку капеланства у світовому контексті. Розглянуто процес поширення капеланських практик у різних країнах та окреслено ключові етапи становлення інституту військового духовенства. Висвітлено історичні передумови, що зумовили формування національних моделей капеланського служіння. Окрему увагу приділено трансформації функцій і завдань капеланів, яка відбувалася під впливом суспільно-політичних змін та еволюції військово-правових систем. Проаналізовано духовні, морально-психологічні й соціальні аспекти діяльності капеланів у збройних силах різних держав.

Ключові слова: капеланство, духовенство, військовий капелан, капеланська служба в Збройних силах країни, функціональні обов'язки капеланів, війна.

Постановка проблеми. Складність дослідження зумовлена відсутністю узагальненого та цілісного аналізу того, як організовані капеланські служби у різних країнах, які моделі їхнього розвитку вважаються дієвими та які функції вони фактично виконують у військових структурах. Попри тривалу історію існування капеланства, питання порівняння світового досвіду та визначення його потенційної адаптації до сучасних умов України залишається недостатньо опрацьованим. Це підкреслює потребу у ґрунтовному дослідженні міжнародних практик капеланського служіння для зміцнення системи духовно-психологічної підтримки українських військовослужбовців.

Необхідність дослідження зумовлена потребою у ґрунтовному вивченні походження та змістовного наповнення поняття «капеланство», аналізі його виникнення, а також комплексному вивченні світового досвіду становлення та поширення цього інституту. Важливо проаналізувати ключові функції й завдання капеланів у різних країнах, адже саме міжнародні підходи до організації капеланської служби дозволяють глибше усвідомити значення духовної, психологічної й моральної підтримки військовослужбовців. Це, у свою чергу, сприяє формуванню ефективної моделі капеланства в Україні, здатної відповідати викликам ХХІ століття.

Аналіз досліджень і публікацій. Тематика капеланства досить широко представлена у науковій літературі та історичних джерелах. Питання становлення і розвитку військового духовенства висвітлені у працях як українських, так і зарубіжних дослідників, серед яких: В. Мандавель [6], С. Ярмусь [7] та інші. Важливе значення для аналізу мають також законодавчі акти й нормативно-правові документи різних держав, що регулюють діяльність капеланів у військових формуваннях.

Мета роботи: дослідити особливості виникнення, поширення та трансформації капеланства у світовій історії та розкрити основні функціональні напрями діяльності військових капеланів у різні історичні епохи.

Поставлена мета визначає **завдання роботи**: визначити історичні передумови виникнення та поширення капеланства та фактори, які сприяли формуванню інституту військового душпастирства у різних країнах. Дослідити етимологію поняття «капелан» та історію його походження. Проаналізувати основні функції, завдання і значення діяльності капеланів та простежити, як вони змінювалися у різних військово-історичних контекстах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інститут капеланства має тривалу й насичену історію, коріння якої сягають раннього періоду становлення християнства. Для кращого розуміння його витоків варто звернутися до етимології слова «капелан». Походження терміну традиційно пов'язують із подіями IV століття та легендою про святого Мартина з Тура. За переказами, юний солдат Мартин, зустрівши на шляху жебрака, який не мав чим зігрітися, розділив навпіл свою військову накидку – «капу» – і віддав половину біднякові, ставши єдиним, хто допоміг йому уникнути смерті від холоду. Уночі після цього, за легендою, Мартину уві сні з'явився сам Ісус Христос у вигляді того ж нужденного, підтверджуючи значення його вчинку як справжнього акту милосердя [5].

Згодом інша частина накидки святого Мартина стала шанованою реліквією у французькому війську. Для її зберігання спорудили спеціальний переносний храм, який отримав назву «капела», а священика, що відповідав за служіння в цьому храмі, почали називати «капеланус». Обов'язки таких священнослужителів не обмежувалися проведенням богослужінь: вони супроводжували воїнів у походах, уділяли таїнства, давали поради й підтримували солдатів духовно та морально.

З часом термін «капелан» поширився на всіх священників, які діяли у військових підрозділах християнських держав. Вони молилися разом із воїнами, нагадували про важливість дотримання Божих заповідей навіть у складних умовах війни. Показовими є слова відомого історика Нормана Дейвіса: «Капелани своєю присутністю робили війну гуманнішою. Там, де були капелани, – менше знущалися з полонених, менше зачіпали цивільних» [5].

У 742 або 743 році у місті Регенсбурзі (Німеччина) на першому східно-франкському соборі (Consilium Germanicum) було ухвалено рішення про участь священиків у військовій службі, проте із застереженням про заборону носіння ними зброї і безпосередньої участі в бойових діях.

З того часу й донині капелани є у більшості армій світу, а їхній правовий статус був закріплений не тільки у внутрішньодержавних, а й у міжнародних законах. Так наприклад, згідно з Женевською конвенцією 1949 року священнослужителі не вважаються особами, які беруть участь у бойових діях, і зберігають свій статус, потрапляючи у полон, – їм має бути надане право продовжувати своє служіння серед полонених.

Капелан – це пастирський і духовний наставник, захисник і провідник. Він повинен підтримувати сім'ї, які можуть відчувати провину за те, що вони не зробили достатньо для своїх близьких або дозволили пацієнтам померти, запевняючи їх, що з їхніми близькими все буде «добре» і що – це нормально. Капелан не повинен засуджувати релігійні переконання, невіру, сексуальну орієнтацію, расу і походження пацієнта або його сім'ї, але він повинен сприяти вираженню почуттів і забезпечувати активне, емпатичне слухання пацієнтів і їх сімей, задля полегшення їх емоційного та фізичного стану.

У процесі аналізу світових моделей військового капеланства важливо розглянути їхнє історичне становлення, подальший розвиток, зміни функціонального наповнення, а також визначити спільні та відмінні риси в організації діяльності капеланів у різних країнах. Одним із найбільш відомих і розвинених прикладів інституту військового духовенства є капеланська служба Збройних сил США (далі – ЗС США). Під час вивчення її структури та практик було виокремлено низку характеристик, які можуть бути корисними та релевантними для удосконалення української системи капеланства в умовах сучасних викликів.

Пентагон приділяє дуже серйозну увагу релігійній сфері життя військовослужбовців. Текст військової присяги в армії США закінчується словами:

«Нехай допоможе мені Бог». А у статті 6-й «Кодексу поведінки», ухваленого в 1995 році, говориться: «Ніколи не забуду, що я американський військовослужбовець, відповідальний за свої вчинки і служу принципам, які зробили мою країну вільною. Залишаюся вірним Господу Богу і Сполученим Штатам Америки...» [4].

Головним завданням американського капелана є забезпечення духовно-морального та емоційного добробуту військовослужбовців. Капелан організовує релігійні служби, проводить освітні програми, практичні семінари або тренінги, консультування з релігійних потреб, а також спеціальні заходи, спрямовані на зміцнення морального духу військових і покращення їхнього емоційно-духовного стану.

Відповідно до їхнього девізу «Pro Deo et Patria» («За Бога і Батьківщину»), капелани армії США сприяють укріпленню духовного стану американських військових, представляючи різні конфесії та релігійні традиції. Вони виконують функцію духовних наставників, підтримуючи солдатів у будь-яких обставинах – від навчань до виконання бойових завдань [5].

Основними вимогами до американського капелана є:

- громадянство США;
- вік кандидатів має бути в межах від 18 до 42 років;
- завершена або триваюча освіта в акредитованому вищому навчальному закладі, що свідчить про їхню академічну підготовку та здатність до навчання (ступінь бакалавра не менше 120 семестрових годин, ступінь аспірантури з богослов'я або релігієзнавства та щонайменше 72 семестрових години аспірантської роботи;
- задовільний фізичний і медичний стан, оскільки капелан може стикатися з різними стресовими ситуаціями, що потребують високої фізичної витривалості;
- успішне проходження спеціальної підготовки для офіцерів, яка включає навчання з етики, психології та управління стресом. Моральна стійкість є критично важливою, оскільки капелан повинен бути здатним підтримувати інших у важкі часи;
- отримання секретного рівня безпеки є необхідним для забезпечення конфіденційності та безпеки інформації, з якою капелан працює [5].

У Сполучених Штатах питання підготовки капеланів має надзвичайно велике значення, адже від рівня їхньої освіти та професійних компетенцій залежить здатність правильно виконувати свої обов'язки – надавати підтримку та допомогу, не завдаючи ненавмисної шкоди. Крім того, важливим аспектом є їх моральна підготовка. Базовий курс капеланського лідерства для офіцерів Chaplain Basic Officer Leader Course (CH-BOLC) є обов'язковим етапом підготовки для всіх кандидатів, які прагнуть стати капеланами в армії США. Цей курс проводиться у Школі та Центрі капеланів армії США, розташований у Форт-Джесон, штат Південна Кароліна, що є важливим навчальним закладом для військових капеланів.

Програма курсу має на меті всебічну підготовку майбутніх душпастирів до служіння в армії, акцентуючи увагу на розвитку їхніх навичок духовного лідерства, які є важливими для підтримки морального духу військовослужбовців. Курс також охоплює техніки роботи в стресових умовах, що дозволяє капеланам ефективно реагувати на виклики, з якими вони можуть зіткнутися під час виконання своїх обов'язків [3].

Майбутні капелани проходять стажування в різноманітних установах, таких як військові каплиці, лікарні, бази підготовки, а також у в'язницях. Це стажування надає унікальну можливість отримати практичний досвід у роботі з різними категоріями людей, які потребують духовної підтримки, в тому числі військовослужбовців, пацієнтів лікарень та осіб, які відбувають покарання. Тобто це гарантує якісну всебічну підготовку майбутніх капеланів.

Протягом усього періоду практики кандидати отримують заробітну плату та відповідні надбавки, що дозволяє їм повністю зосередитися на своїй підготовці, не думаючи про фінансову складову. Це фінансове забезпечення є важливим чинником, який

сприяє успішному проходженню стажування та розвитку професійних навичок, необхідних для виконання капеланських обов'язків у майбутньому.

Якщо повернутись до самого процесу служби капеланів, то вона фінансується з військового бюджету, а їхній статус у частині прав і привілеїв прирівнюється до офіцерського. У капеланів є не тільки власне керівництво, але й свої засоби масової інформації.

У 2006 році у ЗС США проходили службу близько 2 500 офіцерів–капеланів, які представляли більше 120 релігійних конфесій, що дозволяє охопити практично весь особовий склад [4].

Оскільки у ЗС США не існує офіцерів, які займаються виховною роботою, то питання психологічної і виховної роботи з військовослужбовцями були покладені на капеланів. До їхніх обов'язків входить також консультування командного складу з питань релігії, культів та звичаїв місцевого населення і встановлення зв'язку з місцевими організаціями, як релігійними, так і добродійними.

Досить різноманітні й форми організації «робочих місць» капеланів у ЗС США. Крім стаціонарних і похідних церков у частинах і на суднах створюються так звані куточки капелана, будинки усамітнення, молитовні притулки і та ін., тобто все оформлено так, щоб капелани не відволікались на інші фактори і змогли цілковито приділити себе своїй місії.

Не менша увага приділяється службі капеланів і у збройних силах Великобританії. З метою підтримки високого морального духу особового складу та його стійкості на полі бою функціонує королівська служба капеланів, очолювана головним капеланом збройних сил у званні генерал-майора. Він має декількох заступників, у тому числі з питань діяльності римо-католицьких священників і зі взаємодії міністерства оборони з керівництвом Церкви. Функціонально-цільове призначення військових капеланів за законодавством Великобританії здійснюється відповідно до Регламенту Королеви для Королівських Військово-повітряних сил [1].

Згідно з цим законодавчим документом капелани уповноважені виконувати низку таких функцій:

- проводять богослужіння згідно з офіційними практиками відповідної церкви;
- забезпечують прийняття положень з метою відправлення релігійних обрядів і проведення інших релігійних церемоній (служб);
- забезпечують душпастирську опіку всієї спільноти Військово–повітряних сил;
- забезпечують релігійне навчання особового складу Військово–повітряних сил і членів їх сімей, включаючи дітей, які живуть з ними;
- відвідують і піклуються про духовні потреби хворих та особового складу, що перебувають у місцях позбавлення волі;
- слідкують за тим, щоб будівлі та приміщення релігійного призначення залишалися чистими і в належному стані;
- підтримують та сприяють можливостям прихильників п'яти визнаних світових релігій у належному проведенні релігійних обрядів і церемоній.

Якщо говорити про фінансування у Великобританії: згідно із зазначеним Регламентом Королеви Військові душпастирі не мають права брати платню за свою діяльність у межах офіційно визначених повноважень. Відповідно до названого Регламенту Королеви, капелани безперешкодно за власним бажанням можуть займатися різною діяльністю (фізичною і соціальною на своїй базі Військо-повітряних сил, однак це не слід розглядати як невід'ємну частину їх обов'язків. Окрім того, військовий капелан не повинен виконувати світські (нерелігійні) обов'язки без отримання попереднього дозволу капелана-начальника або головного капелана. Відповідно до Регламенту Королеви для Королівських Військо-повітряних сил, капелани мають право відвідувати виїзні духовні заходи, а також бути присутніми на організованих капеланськими керівними органами адміністративних зустрічах.

До складу служби входять понад 350 чоловік, з яких 147 служать у регулярних військах, 109 – у територіальній армії і близько 100 – в кадетському корпусі. У міністерстві оборони постійно проводиться робота з перегляду штату служби залежно від чисельності збройних сил та їх конфесійного складу. Богослужіння у британській армії проводяться у військових церквах. Причому в кожному гарнізоні, як правило, є декілька церков різних конфесій [2].

Серйозна увага капеланській службі приділяється й у Бундесвері. Слід зазначити, що капелани в армії Німеччини були практично завжди (крім військ СС у гітлерівській Німеччині й армії колишньої НДР). В армії Федеративної Республіки Німеччини (далі – ФРН) були представлені католицька і протестантська (євангелістська) християнські конфесії, якими керують відповідно католицький і протестантський військові єпископи, підпорядковані безпосередньо міністру оборони. Виконавчими органами капеланської служби є Управління католицького військового єпископа у справах бундесверу й Управління Євангелістської Церкви у справах бундесверу.

У капеланській службі ФРН є цікава особливість, що сприяє більшій довірі у стосунках між капеланами і солдатами, – військові священики не є кадровими військовослужбовцями; капелани у ФРН – держслужбовці. Для підняття авторитету капеланів до їхнього складу обирають тільки священиків, які мають вищу теологічну освіту, досвід роботи на парафії не менше трьох років і які пройшли випробувальний термін, під час якого вони навчаються на короткострокових курсах. Тобто освіта та досвід роботи – є обов'язковими складовими при виборі капеланів у службі ФРН.

Основні форми роботи військового священства у ФРН мало чим відрізняються від тих, які існують в арміях США і Великобританії, проте у порівнянні з жорстко регламентованими обов'язками священика в армії США йому надається значно більша свобода у виборі нестандартних форм [2].

Вищими церковними органами ЗС є управління католицького військового єпископа та управління євангелічного військового єпископа. Кожне з них опікується своїми вірними, але вони активно взаємодіють у питаннях змісту, основних напрямів, форм і методів роботи. Відділ військово-церковної служби Міністерства оборони ФРН здійснює загальну координацію їхньої діяльності та розв'язує адміністративні проблеми, опікується матеріально-технічним забезпеченням, все це робиться для кращої концентрації військових капеланів на своїй роботі.

Право військовослужбовців на задоволення релігійних потреб було закріплено ще в Конституції Веймарської республіки і без змін було перенесено до Конституції ФРН. У серпні 1956 р. Міністр оборони ФРН підписав директиву 66/1 про організацію військово-церковної служби у військах. І лише в липні 1957 р. Бундестаг прийняв Закон «Про духовне обслуговування армії» [2].

Діяльність фінансується державою. В адміністративному відношенні виконавчі релігійні органи підпорядковані особисто Міністру оборони.

Військові священики є також в корпусах та дивізіях. У бригадах, полках, окремих частинах, військових шпиталях, навчальних та науково-дослідних інститутах Бундесверу служать окремі капелани. За своїм правовим статусом священики прирівнюються до державних чиновників. Вони підписують контракт з Міністерством оборони на 6-8 років, а потім повертаються до своїх парафій. Контракт можна продовжити, але на строк не більше 4-х років. Не обмежується строк служби лише для воєнного генерального декана, воєнного генерального вікарія, начальників відділів у виконавчих релігійних органах, деканів військових округів. Значний час служба всіх німецьких військових священиків була залежною від державної протестантської церкви. Нині держава, Євангелічна церква та Святий Престол мають партнерські стосунки [2].

Капелани в армії ФРН постійно знаходяться з військовими, проводячи з ними різні заняття і супроводжуючи їх на польові заняття і вчення. Вони проводять серйозну роботу з сім'ями військовослужбовців задля повної моральної підтримки.

Значення капеланства у французькій армії визначається тим, що інститут військового священства був заснований у Франції едиктом Карла Великого 742 року. До обов'язків капеланів, згідно з цим едиктом, входило служіння мес під час бойових дій і відспівування загиблих воїнів. У 1539 р. король Франциск I заснував службу капеланів в армії та флоті, а в 1555-му – ордонансом Генріха II військові священники були закріплені за кожним полком і загonom. Людовик XIV наказав будувати церкви у кожній фортеці. В 1793 р. під час Великої французької революції служба капеланів у французькій армії була скасована, а вже в 1805 р. знову відновлена Наполеоном. Навіть після відокремлення Церкви від держави у Франції в 1905 р. основні положення в законодавстві щодо капеланів залишилися без змін.

«Декретом про консисторську конгрегацію» від 26 липня 1952 р. у збройних силах був створений вікаріат, що об'єднував служби головних військових священників у сухопутних військах, ВПС і ВМС під керівництвом архієпископа Паризького.

У 1967 р. вікаріат у збройних силах був виведений з-під керування архієпископа Паризького, і його очолив перший вікарій збройних сил. Указом Папи Римського від 21 квітня 1986 р. статус служби був підвищений, вікаріат перетворено на єпископат, відповідно були введені найменування «епархія збройних сил Франції» і «єпископи у збройних силах».

На сьогодні керують епархією збройних сил єпископська, церковна, національна пастирська, економічна та фінансова ради. Для підсилення виховного ефекту при епархії французьких ЗС була створена комісія з виховання, яка надає допомогу єпископській раді у контролі за самовихованням і моральним станом кожного військовослужбовця.

Особливо слід відзначити діяльність французьких капеланів в сфері благодійності. Під їхнім безпосереднім керівництвом була створена Асоціація друзів військового духовенства ЗС Франції, й у 1956 р. при ній виникла благодійна організація, що займається доглядом за хворими, пораненими й інвалідами, названа «Притулок Богоматері». Ця організація, очолювана єпископом збройних сил, об'єднує як діючих військовослужбовців, так і вже звільнених в запас, а також членів їхніх сімей та інших цивільних осіб. Тобто волонтерська діяльність є невід'ємною складовою в роботі капеланів французької армії.

Загалом слід зазначити, що, як і в бундесвері, основний обов'язок французьких капеланів – діяльність з духовного вдосконалення військовослужбовців; за патріотичне ж виховання відповідають командири.

Величезну роль відіграють капелани в житті збройних сил Польської Республіки, де інститут військового священства має дуже давню історію. Закон про офіційний статус священнослужителя в польській армії був прийнятий варшавським сеймом ще у 1690 році. На цьому сеймі було вирішено ввести в ній 36 капеланських ставок з утриманням з королівської казни. З тих давніх пір військові священники стали невід'ємною частиною польської армії. Посада капелана була скасована в польській армії лише за часів соціалістичної Польщі. Але вже у січні 1991 р. папа Іоанн Павел II призначив єпископа для польської армії, і в ній почалося відродження інституту капеланів.

На сьогодні у польських збройних силах служать капелани Римо-Католицької, Православної і Євангелістської Церков. Оскільки переважна більшість населення у країні – католики, серед священників в армії теж переважають католики (близько 150). Православні – друга за чисельністю група поляків-військовослужбовців. Питаннями духовного опікування православних військовослужбовців займається Православний Ординаріат Війська Польського, що має статус епархії у складі Польської Православної Церкви.

Польські капелани мають офіцерське звання і постійно перебувають серед солдатів. Вони не лише звершують церковні служби, а й стежать за моральністю солдатів [2].

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Отже, аналіз завдань і функцій капеланів, що діють у військових формуваннях різних країн світу,

дає підстави стверджувати, що, попри значні відмінності в історичних умовах становлення та особливостях організації капеланської служби, їхня діяльність має спільні, універсальні риси. Це пояснюється тим, що базова місія капелана – надання духовної, моральної та психологічної підтримки військовослужбовцям – залишається незмінною в будь-якій державі та в різні історичні періоди.

Інститут капеланства має багатовікову традицію, витоки якої сягають початків християнізації. З часом він трансформувався зі сфери суто релігійного служіння у важливий елемент військової інфраструктури багатьох країн. У XX–XXI століттях капеланство набула статусу комплексної інституції, що охоплює не лише задоволення духовних потреб особового складу, а й забезпечення його психологічного добробуту, моральної стійкості та підтримки в умовах екстремальних ситуацій.

Сучасні капелани проходять багатопрофільну підготовку, яка включає теологічні знання, навички кризової інтервенції, основи психологічного консультування, роботу з травмою та комунікативні техніки врегулювання конфліктів. Такий широкий спектр компетентностей дозволяє їм ефективно реагувати на емоційні, духовні та соціальні потреби військовослужбовців, які стикаються з бойовим стресом, втратою побратимів та іншими наслідками війни. Інституційна інтеграція капеланства в усі рівні військової служби – від підготовки бійців до їх участі в бойових діях та подальшої реабілітації – суттєво впливає на підтримання морально-психологічного стану армії. Завдяки цьому підвищується згуртованість підрозділів, знижується рівень емоційного виснаження та формується атмосфера довіри, у якій військовослужбовець почувається захищеним і цінним. Загалом, капеланська служба відіграє ключову роль у забезпеченні комплексної підтримки військових, сприяючи їх стійкості, психологічному відновленню та ефективному виконанню службових завдань. Саме така багатовимірна функціональність робить капеланство важливою складовою сучасних оборонних систем держав.

Список використаних джерел та літератури:

1. «The Queen's Regulations for the Royal Air Force – Fifth Edition of 1999», available at: <https://witneyaircadets.files.wordpress.com/2016/12/queens-regulations-for-the-royal-air-force-2016.pdf>. (Accessed 6 February 2020).
2. Emotional Well-Being in the United States. 2023. Капеланство у світі – Департамент військового капеланства Патріаршої курії УГКЦ. URL: <https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/kapelanstvo-u-sviti/>.
3. Overview of Army Chaplain. URL: https://recruiting.army.mil/MRB_ReligiousServices/.
4. R. Y. Stahl. Chaplaincy in the United States: A Short History. 2023. С. 19-31. URL: <http://surl.li/vlzeux>.
5. U.S. army recruiting command. URL: https://recruiting.army.mil/MRB_ReligiousServices/.
6. Мандрагеля В. Деякі проблеми адаптації досвіду капеланства західних армій до українських Збройних Сил. *Армія і духовність: свобода совісті та віровизнання*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 1995. С. 95–110.
7. Ярмусь С. Збройні Сили і феномен військового капеланства. *Армія і духовність: свобода совісті та відродження*. Матеріали міжнарод. науково-практичної конференції. Київ, 1995. С. 111–112.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти
«Студентська наука в університеті – 2025»

Відповідальний за випуск:

Марченко О.М., кандидат історичних наук, доцент

СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ,
ВИГОТІВНИКІВ І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ
Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.

Підп. до друку 20.11.2025 р. Формат 60×84¹/₁₆.
Ум. др. арк. 10,11. Зам. № 10088.

*РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
Центральноукраїнського державного
університету імені Володимира Винниченка
25006, Кропивницький, вул. Шевченка, 1
Тел.: (0522) 24-59-84.
Факс.: (0522) 24-85-44.
E-Mail: mails@cuspu.edu.ua*

